

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal

ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X

CUID, December 2017, 21 (3): 2069-2101

İbn Tûmert'in Mezhebî Kimliği
The Sectarian Identity of İbn Tûmart

Abdullah Ömer Yavuz

Arş. Gör., Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı
Research Assistant, Erciyes University, Faculty of Theology, Department of History of Islamic Sects
Kayseri, Turkey

aomeryavuz@erciyes.edu.tr

ORCID ID orcid.org/0000-0001-7381-0416

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 01 Ekim/October 2017

Kabul Tarihi / Accepted: 12 Aralık/December 2017

Yayın Tarihi / Published: 15 Aralık/December 2017

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık/December

Cilt / Volume: 21 **Sayı / Issue:** 3 **Sayfa / Pages:** 2069-2101

DOI: <https://doi.org/10.18505/cuid.341050>

Atıf/Cite as: Yavuz, Abdullah Ömer. "İbn Tûmert'in Mezhebî Kimliği-The Sectarian Identity of İbn Tûmart". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal* 21, sy. 3 (Aralık 2017): 2069-2101. doi: 10.18505/cuid.341050.

İntihal /Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. <http://dergipark.gov.tr/cuid>

Copyright © Published by Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi-Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Sivas, 58140 Turkey. All rights reserved.

For Permissions: ilahiyat.dergi@cumhuriyet.edu.tr

İbn Tūmert'in Mezhebî Kimliği

Öz: Mağrib, İslam düşüncesinin gelişmesine katkı sunan önemli bölgeler arasında yer almaktadır. Tarihsel süreçte pek çok mezhebe ve onların düşünce temelleri üzerine kurulan siyasi oluşumlara ev sahipliği yapan bu bölgede yetişen şahsiyetlerden birisi Muhammed b. Tūmert'tir (ö. 524/1130). İbn Tūmert, ilme meraklı bir öğrenci olarak öncelikle Mağrib ve Endülüs'te Mâlikî ve Zâhirî fikhî okumuş; buradaki eğitiminin akabinde on yıl sürecek bir eğitim serüveni için Doğu'ya yönelmiştir. Eş'arî ve Mu'tezilî kelâm ekolleri ile burada tanışmıştır. İlim yolculuğu sonrasında Mağrib'e dönerek düşüncelerini her yerde halka aktarmaya çalışan İbn Tūmert, farklı ekollerin düşüncelerinden seçmeci bir yaklaşımla istifade etmiştir. Mâlikî ve Zâhirî fikhını, Eş'arî ve Mu'tezilî kelâmını, Şîî imâmet anlayışını ve mehdî inancını, Hâricîliğin bazı ilkelerini yaşadığı tecrübeyle harmanlayarak kendine has mezhebî kimliğini oluşturmuştur. Onun mezhebi kimliği seçmeci bir tavrın sonucunda ortaya çıkmıştır. Oluşturmuş olduğu mezhebî kimliği ile hem aksiyoner kişiliğini hem de siyasi hedeflerini bir arada sunacağı bir zemin elde etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mağrib, Muvahhidler, İbn Tūmert, Mezhep Kimliği, Seçicilik.

The Sectarian Identity of Ibn Tūmart

Abstract: Magreb is among the important geographies which contribute to the development of Islamic thought. One of the persons who grew up in this region, which hosts many sects and political formations based on their foundations of thought in the historical process, is Muhammad Ibn Tūmart (d. 524/1130). As a curious student, Ibn Tūmart studied Mâlikî and Zâhirî fiqh in Magreb and Andalus, and then carried out a ten-year journey to the east for education. He met Ash'ariyya and Mu'tazila schools of theology here. After the adventure of education, Ibn Tūmart, who traveled back to Magreb and tried to narrate his thoughts to the public everywhere, benefited from a selective approach from the thoughts of different schools. He composed his own sectarian identity by combining the Mâlikî and Zâhirî fiqh view, the kalâm of Ash'ariyya and Mu'tazila, the Shîî imâmate thought and Mahdî belief, and some principles of Khârijism with his own experiences. His sectarian identity emerged as the result of a selective atti-

tude. With the sectarian identity he composed, he gained a ground for presenting both his actionist personality and his political goals.

Keywords: Maghrib, Almohads, Ibn Tûmart, Sectarian Identity, Selectivity.

SUMMARY

The historical adventure of Islamic cultural heritage still deserves a vast curiosity. One of the civilizations which this religion built in different geographies is located in the Maghreb region. Although there have been some researches on the Maghreb's religious history and thought world, there are some problems that are waiting to be illuminated. In this context, different evaluations are made on Muhammad Ibn Tûmart (d. 524/1130), the founder of the Almohads movement. When we look at these different types of portraits, a fundamental problem arises. Who is Ibn Tûmart and how should his thought be understood?

In order to evaluate İbn Tûmart's thought codes and sectarian identity on a proper ground, it is necessary to mention about the historical process of the social, political and cultural structure of the Maghreb in a general way. North Africa, is a remarkable area from its earliest days onwards, has been home to great civilizations. The Berbers, indigenous people of the region, lived in tribes and continued their tribal traditions in established and nomadic life. In the first century of Islam, the Maghreb began to be conquered. However, the fact that the 'Abbāsīd power did not fully dominate the territory opened space for the existence of different political formations in the Maghreb. A general feature of sects emerged as a political force in the Maghreb from the II /VIII. century is that they did not take place for themselves in the geography of Damascus, Iraq and Egypt. In this process various sects, especially Khārijītes and Zaydīs, established different states. Almoravids, who made Mālikīyya as an official sect, carried out an effective policy. However, in the course of time, rights and justice ceased to exist, governors and commanders neglected their duties, extreme amusement and liquor, and imitating strangers emerged. Kalām and philosophy were forbidden because of the imitative attitudes of the Mālikī faqīhs who seized power.

The thought world of İbn Tûmart was shaped by the training he received in Maghreb in the early days of his life. The Maghreb's fiqh tradition was an important element in this framework. İbn Tûmart began to read Mālikīyya fiqh

from his first training. However, it is necessary to mention about his journey of education which is a turning point in the life of Ibn Tūmart. These journeys from Magreb to Andalus and then east to Egypt, Mecca and Baghdad shaped the thought of Ibn Tūmart.

Despite Ibn Tūmart's connection with the Mālikī world and his education, his views on *usūl* and *furū* do not give the impression that a single sect is followed. According to Ibn Tūmart, the *shār'i* claims are the Qur'ān, *sunnāh*, and *ijmā'*. Ibn Tūmart does not include *qiyās* here, which is accepted by many sects as one of the claims, especially the Mālikīyya. In Ibn Tūmart's approach on *usūl*, we can say that he has followed the Zāhiri line, in particular on the subject of *shār'i* evidences. We can say that, in *furū* matters, he has followed Mālikī's views.

Ibn Tūmart went to Baghdad after Egypt in the course of education. It is known that Ibn Tūmart took courses from Ash'arī scholars for a period of ten years in Baghdad. The common feature of these scholars is that they have a respectful position within their own sects. Along with the training he has received, Ash'ariyya has influenced Ibn Tūmart's ideas. However, he doesn't follow Ash'ariyya in all theological matters. In this framework it is noteworthy that some of the views of Ibn Tūmart are parallel to Mu'tazila. This is even more interesting when we consider the historical controversy between Ash'aris and Mu'tazilis.

Ibn Tūmart's journey from Baghdad to Magreb is a process in which his first supporters also began to form. Ibn Tūmart built a mosque in the regions where the Berber tribes lived, gave lessons to the people, and established brotherhood among the local supporters and other supporters. In other words, these activities have constituted the religious social base of the Almohads movement, which will come out as a state afterwards.

In the emergence of Ibn Tūmart as a religious-political leader, the ideas of *imāmate*, *innocence* and *mahdism*, which have arisen from the Imāmī-Shī'i thought, are very important. According to Ibn Tūmart, *imāmate*, as in Imāmī-Shī'i doctrine, is a very important element of religion and among the conditions of *Imān*. Imāms are innocent and protected from mistakes. However, he does not defend classical Shī'i Imāms sequence. Another issue that is highly related to *imāmate* thought is the issue of *mahdism*. *Mahdism* is a reflection of *imāmate*'s practice. Ibn Tūmart has introduced himself as a *mahdī* and has received alle-

giance from his supporters. In this process, it should be taken into consideration that Ibn Tūmart has regulated the Berber tribes, solved many issues like the feuds, and has lifted many problems, especially education. The idea of Mahdism, not only hasn't been constituted with religious texts, but also has been ripened with practical applications. Therefore, Ibn Tūmart has begun to use the title of mahdī as a charismatic leader.

The thought world of Ibn Tūmart is framed by the expression of both political goals and religious understanding on the same plane. The religious ground of this movement against the Almoravids is obtained by acceptances built on faith and kufr. More clearly, Ibn Tūmart denounced publicly the masses, who did not think like him and who did not accept him as imām and mahdī, and whom he regarded as distant from the tawhīd, with kufr and he saw no harm in fighting. As it is known, the idea of blaming with kufr those who do not believe or do not share the same ideas and then fighting with them firstly has appeared in Khārijism in the history of Islam.

Ibn Tūmart's thought world, like his life story extending from Magreb to Andalus, from Egypt to Baghdad, also contains a plane which cannot be explained with one-sided perspectives. Ibn Tūmart has gained much knowledge, and has contributed many works in different fields such as kalām, fiqh and hadith. In this works, he has put forward his views both in the kalām and fiqh. On the other hand, he has shaped the political background of the State of the Almohads. In this context, Ibn Tūmart emerges as both a political actor and a religious figure.

Ibn Tūmart has aimed to obtain a more inclusive discourse by giving up the unified approaches of the sects and by bringing together selected elements from different or even oppositional views. Because he has wanted to establish epistemological integrity within a particular system, he has attempted to unite the views from different sources. That is why Ibn Tūmart's sectarian identity has been based on selectivity.

GİRİŞ

Geçmişin günümüzde yeniden inşası olan tarih araştırmalarındaki metodolojik problemlerin başında gerçek ile kurgu arasındaki fark gelmektedir. Kurgu mantıklı olmak zorundadır. Gerçeğin ise böyle bir zorunluluğu bulunmaz. Öyleyse

yeni bir kurgu olan tarih araştırmaları gerçeği ne kadar yansıtabilir? Söz konusu problemin çözümüne yönelik farklı tarih yöntemleri ortaya çıkmıştır. Bazı tarih araştırmaları genel anlatılara odaklanarak siyasal, sosyal, ekonomik ve dini gerekçeler üzerinden bir inşaya girerken bazıları ise toplumdan ziyade aktörlere yönelmekte ve bibliyografik tarihçiliği öne çıkarmaktadır. Tarih araştırmalarındaki bu iki ana ayırmda ilginin bir yöne artması diğerinin gözden düşmesine sebep olmaktadır. Örneğin büyük ve bütüncül anlatıyı esas alan *Annales Tarih Ekolü*'nün yükselmesi bibliyografik tarihçiliğin düşüşüne neden olmuştur.¹

Aslına bakılırsa tarih araştırmalarında sosyal tarihçilik ile bibliyografik tarihçiliğin iki farklı mecra olarak ilerlemesi ciddi bir metodolojik sorun oluşturmaktadır. Bununla beraber araştırmanın ana hedefi teorik boyuta saplanmadan iki yöntemden de istifade ederek veri elde etmenin imkânını denemektir.

İslam kültür mirasının tarihsel serüveni halen engin bir merakı hak etmektedir. Bu dinin Arap yarımadasından çıkıp farklı coğrafyalarda inşa ettiği medeniyetlerden birisi de Maęrib² bölgesinde yer alır. Maęrib'in İslam tarihi açısından incelenmesine dönük çalıřmalar³ ve bölgenin dini tarihi ve düşünce dünyasına dair bazı arařtırmalar⁴ yapılmış olsa da Mezhepler Tarihi açısından aydınlatılmayı bekleyen problemler de bulunmaktadır. Bu minvalde Muvahhidler hareketinin kurucusu olan Muhammed b. Abdilllah b. Tūmert el-Berberî es-Sūsî (ö. 524/1130) üzerine birbirinden farklı değerlendirmeler yapılmaktadır. İbn Tūmert'in taraftarları onun "Mehdi" olduğunu kabul ederek dini bir statü ver-

¹ Simone Lassig, "Modern Tarihte Biyografi – Biyografide Modern Tarih Yazımı", trc. Canan Özkılıç, *Otur Baştan Yaz Beni*, haz. Abdülhamit Kırmızı (İstanbul: Küre Yay., 2013), 32.

² Maęrib coğrafyasının sınırları üzerinde farklı görüşler bulunmaktadır. En genel tanımı ile Mısır'ın batısında kalmış bölgeler anlaşılmaktadır. Merrakūřî ise şehir şehir ele alarak Maęrib bölgesinin sınırlarını çizmeye çalışmıştır. Bk. Abdulvahid el-Merrakūřî, *el-Mu'cib fi telhisi ahhârî'l-Maęrib*, haz. Selahuddin Hevvari (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2006), 250-262. Bununla birlikte genel yaklaşım Maęrib bölgesini kendi içinde de üç kısma ayırmaktadır. Mısır'a yakın olan ve Tunus civarını kapsayan kısım Maęribu'l-Edna / Yakın Maęrib, Cezayir ve çevresi Maęribu'l-Evsat / Orta Maęrib, Fas ve çevresi ise Maęribu'l-Aksa / Uzak Maęrib olarak isimlendirilmektedir. Bk. Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları* (Ankara: TDV Yay., 2013), 28.

³ Örnek olması açısından řu çalışmaya bk. Adnan Adıgüzel, *Mağrib Medeniyetinin Zirvesi Muvahhidler-Kuruluş Dönemi* (Ankara: Araştırma Yay., 2011).

⁴ Örnek olması açısından řu çalışmalara bk. Nizamettin Parlak, *Lisanüddin İbn'ül-Hatib'in Siyasi Kişiliği ve Tarihçiliği* (Ankara: TTK Yay., 2012); Kadir Özköse, *Muhammed Senusi* (İstanbul: İnsan Yay., 2000).

mektedirler.⁵ İbn Tûmert ise Mu'tezile'nin üzerinde yoğun bir şekilde durduğu Tevhîd başta olmak üzere bazı esasları eserlerinde ele almak⁶ suretiyle Mu'tezilî olduğu algısını oluşturmaktadır. Ayrıca Yaltkaya'nın iddiasına göre İbn Tûmert'in öncülük ettiği Muvahhidler hareketine bu ismi verme sebebi Mu'tezile ile olan bağından kaynaklanmaktadır.⁷ Taceddin es-Sübkî (ö. 771/1369) ise eserinde tetkik ettiği İbn Tûmert'i Eş'arî ve Şafîî olarak değerlendirmektedir.⁸ Mâlik bin Nebî'ye (ö. 19773) göre İbn Tûmert, ıslahatçı bir din anlayışına sahipken⁹ Kutlu'ya göre ise Eş'arîliğin Mağrib'de yayılmasında etkili olmuştur.¹⁰ Griffel ise onu, başarılı ve yenilikçi bir kelâmcı olarak görmektedir.¹¹ Ocak'a göre ise Cüveynî (ö. 478/1085) ve Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) Doğu'da yarattığı ilmi etkiyi Batı'da İbn Tûmert gerçekleştirmiştir.¹²

⁵ İbn Tûmert ve Muvahhidler hakkında en önemli tarih kaynağı İbn Tûmert'in yakın arkadaşı Beyzak tarafından kaleme alınmış olup başlığında mehdî lafzına yer verilmektedir. Bk. Ebû Bekir Sanhâcî Beyzak, *Kitabu ahbâri'l-Mehdî İbn Tûmert ve ibtidai Devleti'l-Muvahhidîn* (Rabat: Dâru'l-Mansur, 1971).

⁶ İbn Tûmert, kelâm, fıkıh, usul ve hadis gibi çeşitli alanlarda risaleler yazmıştır. Risaleleri genel itibarıyla küçük hacimlidir. Bunlardan birisi olan *Mürşide*, kelâm konularına dair olup, müellifi tarafından Beberî taraftarlarına okutulmuştur. Bunun yanı sıra *Akide*, *Tevhîd risalesi*, *İlim risalesi*, *Kitabu'l-imâmet* gibi farklı risaleler de kelâm meselelerini ele almaktadır. *Namaz risalesi*, *Kitabu't-tahâret*, *Kitabu'l-cihad* gibi risalelerin konusu ise fıkıh meseleleridir. Ayrıca İbn Tûmert, *Risale fi usuli'l-fıkıh* adında usule dair kısa bir risale de kaleme almıştır. Söz konusu olan risalelerin tamamı otuz civarında olup *E'azzu mâ yutlab* adlı eserde toplanmış ve yayımlanmıştır. Bk. Muhammed b. Abdullah İbn Tûmert, *E'azzu mâ yutlab*, nşr. Ammar Talibi (Cezayir: Vizerâtü's-Sekafeti'l-Cezairiyye, 2007), 267-271. İbn Tûmert'in bu risaleleri yanı sıra Hadis ilmine dair bazı eserleri bulunmaktadır. Bunlar arasında *Muhâzzi'l-Muvatta'* İmam Mâlik'in eserinin muhtasarıdır. Ayrıca İbn Tûmert, İmam Müslim'in meşhur eserini de *Muhtasaru Sahîhi Müslim* ismiyle muhtasar hale getirmiştir.

⁷ Mehmed Şerefeddin, "İbn Tûmert", *Dâru'l-Funûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası* 10 (1928): 45-46.

⁸ Ebû Nasır Taceddîn Abdulvehhab b. Ali es-Sübkî, *Tabakâtu's-Şafîyyeti'l-kübrâ*, nşr. Abdulfettah Muhammed el-Hulv-Mahmut Muhammed et-Tenâhî (Mısır: Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 1964), 6: 109.

⁹ Malik bin Nebi, *Vichetü'l-âlemi'l-İslamî*, Fransızca'dan trc. Abdussabur Şahin (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 2002), 49.

¹⁰ Sönmez Kutlu, *Tarihsel Din Söylemi Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri* (Ankara: Otto Yay., 2012), 184.

¹¹ Frank Griffel, *Gazâlî'nin Felsefi Kelamı*, trc. İ. H. Üçer ve M. F. Kılıç (İstanbul: Klasik Yay., 2015), 139.

¹² Ahmet Ocak, "Selçuklu Medreselerinin Mağrib ve Endülüs Üzerindeki Etkileri", *Turkish Studies* 3 (Bahar 2009): 1629.

Birbirinden farklı bu portrelere bakıldığında temel bir problem ortaya çıkmaktadır: İbn Tûmert kimdir ve onun düşüncesi nasıl anlaşılmalıdır? İbn Tûmert'in düşünce dünyasını oluşturan dinamikler nelerdir? Bunların toplumsal, siyasi, ekonomik veya başka gerekçeleri var mıdır? Sosyal tarihçiliğin yaklaşımı ve bibliyografik tarihçiliğin analizci bakış açısından istifade ederek bir aktör olarak İbn Tûmert'in mezhebî kimliğine etki eden durumlara odaklanabilir miyiz? Bu bağlamda mezhep mensubiyetinin doğası ve İbn Tûmert'in etkilendiği düşünülen/anlaşılan mezheplerle olan ilişkisi ve farklılığı merak oluşturmaktadır. Sözü edilen ana sorundan hareketle bu çalışma İbn Tûmert'in mezhebî kimliğini tespit etmeyi hedeflemektedir.

1. İBN TÛMERT'İN YAŞADIĞI DÖNEMİN TARİHSEL ARKA PLANI

İbn Tûmert'in düşünce kodlarını ve mezhebî kimliğini doğru bir zeminde değerlendirmek için Mağrib'in sosyal, siyasi ve kültürel yapısının tarihsel sürecine ana hatları ile değinmek bir veri sunabilir. Çünkü İbn Tûmert'in mezhebî kimliğinin oluşmasında yaşadığı coğrafyanın fikri birikimiyle irtibatın bulunması muhtemeldir.

Tarihin erken dönemlerinden itibaren göze çarpan bir bölge olan Kuzey Afrika, Roma ve Bizans iktidarlarına karşı bir duruş sergilemiş büyük uygarlıklara ev sahipliği yapmıştır.¹³ Kuzey Afrika'nın yerli halkı eski Yunan kaynaklarında Barbaroi, Latin kaynaklarda Barbari ya da Barbaros olarak geçmektedir. Bölge halkının Yunan ve Roma'ya olan muhalefetinden dolayı bu isim verilmiş, Araplar da bölgeye intikal ettiklerinde aynı söylemi kabullenerek yerli halka Berber olarak hitap etmişler ve Berberî ismi kaynaklarda yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Tarihsel süreçte Berberîler, kabileler halinde yaşamışlar ve kabile geleneklerini yerleşik ve göçebe yaşamda da sürdürmüşlerdir.¹⁴

¹³ Selami Gözenç, *Afrika Ülkeler Coğrafyası* (İstanbul: Çantay Yay., 1995), 3-4; İbrahim Harekat, "Mağrib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 27 (İstanbul: TDV Yay., 2003), 314.

¹⁴ Abdurrahman İbn Haldun, *Târîhu İbn Haldun* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2001), 7: 3- vd. Ayrıca bk. Hakkı Dursun Yıldız, "Berberîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 5 (İstanbul: TDV Yay., 1992), 478-480.

Mağrib, Hz. Osman döneminden itibaren bölge bölge fethedilmeye başlanmış, Emevîler devrinde de Mağrib'in tamamı kontrol altına alınmıştır.¹⁵ Bu dönemde Müslümanlar Endülüs'e geçmişlerdir. Mûsâ b. Nusyar (ö. 98/717) ile Târik b. Ziyâd (ö. 102/720) gibi komutanlarca Fransa sınırlarına kadar tüm bölge fethedilmiştir.¹⁶ Böylece Abbâsîler'in kuruluşuna kadar Mağrib ve Endülüs, Müslümanların hâkimiyeti altına girmiştir. Abbâsî iktidarının bölgede tam olarak egemenlik kuramayışı, Mağrib coğrafyasında farklı siyasi oluşumların varlığına alan açmıştır.

II/VIII. yüzyıldan itibaren Mağrib'de siyasi bir güç olarak ortaya çıkan mezheplerin genel bir özelliği Şam, Irak ve Mısır coğrafyasında kendilerine yer bulamamış olmalarıdır. Bu açıdan Mağrib bölgesi oldukça avantajlı bir konumdadır. Nitekim Hâricîlerin Sufriyye kolu da Emevîler'in zayıflamasından istifade ederek bölgeye intikal etmiştir. Sufriyye, Abdullah b. Abbas'ın azatlı kölesi ve bir Berberî olan İkrime (ö. 107/725) tarafından temsil edilmeye başlanmıştır.¹⁷ Berberî kabilelerin kendi mizaçlarına da uygun bir din algısına sahip olan Sufriyye'ye tabi olmaları Sicilmase merkezli Hâricî bir devlet olan Midrârîlerin (140-296 / 757-909) kuruluşuna olanak sağlamıştır.¹⁸ Devletleşmenin de etkisi ile Sufriyye'nin önde gelen temsilcileri, edebiyatçıları ve liderleri Mağrib'de yetişmiştir.

Mağrib'de kendisine yer edinen Hâricî fırka sadece Sufriyye olmayıp bir diğeri de İbâziyye'dir. Fırkanın ana merkezi Basra olmakla birlikte zaman içinde Basra'da güçlerini kaybetmişlerdir. Fakat İbâzîlerin daîler vasıtasıyla görüşlerini farklı coğrafyalara taşımayı başarmaları yeni imkânları da beraberinde getirmiş-

¹⁵ Ahmed b. Muhammed İbn İzârî el-Merrakûşî, *Beyânu'l-mugrib fi ahbari'l-Endelüs ve'l-Magrib* (Beirut: Dâru's-Sekâfe, 1983), 1: 8-46; Adıgüzel, *Mağrib Medeniyetinin Zirvesi Muvahhidler*, 24.

¹⁶ Merrakûşî, *el-Mu'cib fi telhisi ahbâri'l-Magrib*, 16-19; İbn Haldun, *Târîhu İbn Haldun*, 6: 236-237; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 43-45; W. Montgomery Watt and Pierre Cachia, *A History of Islamic Spain* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1992), 13-17. Daha ayrıntılı bilgi için bk. Abdurrahman Ali el-Hicci, *et-Târîhu'l-Endelüsî mine'l-fethi'l-İslamî hatta sukûti Gırnata* (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 2007), 47-130.

¹⁷ Ebû'l-Hasan Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslamiyyîn ve ihtilafu'l-musallîn*, thk. Helmut Ritter (Wiessbaden: Franz Steiner Verlag, 1963), 128; Harun Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Hariciliğin Doğuşu ve Gelişimi* (Ankara: Araştırma Yay., 2010), 145.

¹⁸ Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Hariciliğin Doğuşu ve Gelişimi*, 146; Ayhan Çelik, *Kuruluş Dönemi Fatımiler Devleti* (Elazığ: 2007), 6.

tir. Bu minvalde Mağrib coğrafyasında kayda değer bir taraftar kitlesine sahip olarak Rüstemîler Devletini (144-296 / 761-909) kurmayı başarmışlardır.¹⁹

Mağrib'de kendine yer edinen mezhepler sadece Hâricîlik ve kolları ile sınırlı değildir. Zeydiyye de merkezi otoritenin baskılarından kaçarak bu bölgeye yerleşmiştir. Bilindiği üzere Abbâsî hilafetinin Zeydilere yönelik baskısı neticesinde yaşanan Fah Vakası (170/786)²⁰ ikinci bir Kerbela etkisi ortaya çıkarmıştır. Bu olaydan kaçabilen İdris b. Abdillâh, Mağrib'in Tanca şehrine ulaşmıştır. Tanca'da Berberîlerin bir kısmının da desteğini alarak İdrîsîler Devletini (172-375/789-985) kurmayı başarmıştır.²¹

Zeydiler gibi bölgeye gelen bir diğer Şîî fırka ise İsmâiliyye'dir. Mezhebin lideri Ubeydullah el-Mehdî'nin hem mezhep içinde Karmatîlerin hedefi haline gelmesi hem de Abbâsî hilafetinin baskıcı uygulamalarına maruz kalması yeni mekân arayışlarını artırmıştır. Bu bağlamda önce Mısır'a ardından da Mağrib'e gelen Ubeydullah el-Mehdî, bölgede ciddi bir taraftar topluluğuna sahip olmuştur. Neticede Şîa tarihinin en önemli devletlerinden olan Fâtımîler, Mağrib'de kurulmuş (296/909) ardından da Mısır'a ve diğer bölgelere hâkim olmuştur.²²

V/XI. Yüzyıla gelindiğinde Fâtımîler'in başkenti Mısır'a taşımalarının da etkisi ile Mağrib'de siyasal boşluklar oluşmaya başlamıştır. Nitekim Berberî Sanhâce kabilesinin Lemtune kolunun lideri Yahya b. İbrahim (ö. 447/1055) Hac vazifesinden dönüşte Mâlikî fakîh Abdullah b. Yasin'i (ö. 451/1059) memleketine din öğretmesi için getirmiştir. Berberîlerin başlangıçta bu düşünceye karşı çıkmaları üzerine Nijer nehrinde bir adaya çekilen ve buraya ribat kuran Yahya ve

¹⁹ Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Haricîliğin Doğuşu ve Gelişimi*, 163-166; Çelik, *Kuruluş Dönemi Fatımîler Devleti*, 8.

²⁰ Fah vakası, Hz. Hasan'ın torunlarından Ebû Abdullah'ın Abbâsî Halifesi Hadi-İlel Hak'a karşı isyan etmesi ile Medine'de başlamıştır. Halife, isyan haberini aldıktan sonra Ebû Abdullah taraftarlarına karşı bir ordu göndermiş neticede Fah vadisinde iki grup karşılaşmıştır. Kanlı mücadelenin ardından Ebû Abdullah ve taraftarları hunharca öldürülmüş, cesetleri vahşi hayvanlara bırakılmıştır. Bk. Ali b. Hüseyin Mes'ûdî, *Mürûcu'z-zehab ve meâdinu'l-cevher* (Beyrut: Dâru'l-Endelüs, 1997), 3: 337-341.

²¹ Mehmet Azimli, "Ehl-i Beytin Kurduğu İlk Devlet: İdrisiler", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (2003): 4-5.

²² Ebû'l-Hasen İzzüddîn İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979), 8: 34; Çelik, *Kuruluş Dönemi Fatımîler Devleti*, 59 vd.

Abdullah, Mâlikîliğin yayılmasına gayret göstermişlerdir.²³ Söz konusu ribata gelen kimselere 'Murâbit' denilmiştir.²⁴ Zaman içinde sayıları artan Murâbitlar, siyasi bir güç olarak ortaya çıkmışlar ve bu devlete Murâbitlar Devleti denilmiştir (448/1056).²⁵ Sûs'ta Fâtımî hilafetine son veren Murâbitlar, Endülüs'e geçerek bozulan İslam hâkimiyetini yeniden tesis etmişlerdir. Bunun üzerine Abbâsî halifesi, Murâbitlar'ın lideri Yusuf b. Taşfin'e (ö. 500/1106) 'emirü'l-müslimîn' unvanını vermiştir.²⁶ Yusuf b. Taşfin ve Murâbitlar, Mâlikîliğin yayılmasına azami gayret göstermişlerdir. Aynı projeksiyonun bir sonucu olarak Yusuf b. Taşfin, Endülüs'e geçip Hıristiyanlarla işbirliği halinde olan şehir devletlerin (mülükü't-tavâif) üzerine gitmek için Gazzâlî'den fetva almıştır. Eş'arî-Şafiî kimliği ile ünlü olan Gazzâlî'den fetva istenmesi hayli ilgi çekicidir. Nitekim Gazzâlî'de fetva metninde Mağrib'de herkesin Yusuf b. Taşfin'e biat etmesi gerektiğini, Yusuf'a karşı çıkanın Abbâsî Halifesine karşı çıkmış olacağını belirtmiştir.²⁷

Yusuf b. Taşfin'den sonra göreve gelen oğlu Ali'nin (iktidar dönemi: 500-537/1106-1143) yumuşak huylu bir idareci olması nedeniyle hak ve adalet ortadan kalkmış, vali ve komutanlar görevlerini ihmal etmiş, aşırı eğlence-içki ve yabancılara özentî baş göstermiştir. Gücü ele geçiren Mâlikî fakihlerin taklitçi tavırları nedeniyle kelâm ve felsefe yasaklanmıştır. Endülüs'ü fetih için fetva aldıkları Gazzâlî'nin eserleri de kelâm ve felsefe konularını içeriyor olması sebebiyle yakılmıştır.²⁸

²³ İbn İzârî, *Beyânu'l-mugrib fi ahbari'l-Endelüs ve'l-Magrib*, 4: 9-21.

²⁴ el-Hicci, *et-Târîhu'l-Endelüsî mine'l-fethi'l-İslamî hatta sukûti Gırnata*, 451.

²⁵ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 185-186.

²⁶ M. Abdullah İnan, *Asru'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn fi'l-Magrib ve'l-Endelüs* (Kahire: Lecnetü't-Telif ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1965), 1: 39.

²⁷ Ahmed Muhtar Abbâdî, *Dirâsat fi târîhi'l-Magrib ve'l-Endelüs* (İskenderiyye: Müessesetu Şebabi'l-Câmia, trs), 471 vd; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 192.

²⁸ Gazzâlî'nin eserlerinin yakılması olayı Mağrib'de dini düşüncenin gelişimi açısından son derece önemli bir gelişmedir. Bu vakanın perde arkasına bakıldığında Murâbitlar dönemi Mâlikî ulemanın etkisi görülecektir. Bu ilim adamları siyasi gücü arkalarına aldıkları gibi dinin yorumlanmasına da yön vermek istemişlerdir. Bu doğrultuda dini sadece furû meselelerden ibaret görmüşlerdir. Usul, felsefe, kelâm ve mantık gibi düşünceye dayalı ilimleri yasaklamışlar hatta tefsir, hadis gibi ilimleri bir kenara itmişlerdir. Gazzâlî'ye yönelik uygulama da söz konusu din anlayışının bir neticesidir. Bu konuda daha detaylı bilgi için bk. Merrakûşî, *el-Mu'cib fi telhîsi ahbâri'l-Magrib*, 131; Muhammed b. Abdülmelik İbn Kattan, *Nazmu'l-cemân li tertibi mâ selefe min ahbâri'z-zaman*, yay. Mahmud Ali Mekki (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslami, 1990), 70; Zaim Hınşalavî, "Murâbitlar Devleti

Mağrib coğrafyası İslam öncesi ve sonrasında farklı siyasal oluşumların güç mücadelesi verdiği sahalardan birisi olmuştur. Bölgenin iklimi ve kabileye dayalı demografik yapısı politik kontrolü oldukça zora sokmuştur. İslam'ın bölgeye gelmesi ile pek çok yeni şehir inşa edilmiş, yerel Berberî halkının desteği ile İspanya fethedilmiştir. Buna mukabil Irak, Şam ve Mısır bölgelerinden Mağrib'e göçler olmuştur. Daha önce de ifade ettiğimiz üzere hilafet merkezinde ve çevresinde tutunamayan mezhepler, Mağrib'i kendileri için yaşam alanı olarak görmüşlerdir. Bu da pek çok farklı din anlayışının ve mezhebin bölgede yayılmasına sebebiyet vermiştir. Farklı mezheplerin Mağrib'in düşünce hayatında yer alması ise İbn Tûmert'in düşüncesinde ve mezhep algısında önemli bir yere sahip olmuştur.

2. MAĞRİB'İN FIKIH GELENEĞİ ÇERÇEVESİNDE İBN TÛMERT'İN MÂLİKÎ VE ZÂHİRÎ EĞİLİMİ

İbn Tûmert'in düşünce dünyası, hayatının ilk dönemlerinde Mağrib'de aldığı eğitim ile şekillenmiştir. Bu çerçevede Mağrib'in fıkıh geleneği belirleyici bir unsurdur. İbn Tûmert, Berberî bir kabileye mensup olarak Sûs bölgesinde dünyaya gelmiştir.²⁹ Doğum tarihi ile ilgili farklı rivayetler³⁰ olmakla birlikte 473-474/1080-1081 tarihleri daha isabetlidir.³¹ İbn Tûmert'in dünyaya geldiği dönemde Mağrib'te farklı mezhepler bulunmasına rağmen fıkıh ekolü olarak Mâlikîlik geniş bir kitleye sahiptir. Mâlikîliğin bu bölgede yayılmasında İmam Mâlik'in Batı'dan gelmiş öğrencilerinin rolü büyüktür.³² Ayrıca Mağriblilerin Hac ve ilim

ile Muvahhidler Devleti Arasında Gazzâlî", 900. *Vefat Yılında İmam Gazzâlî* (İstanbul: İFAV Yay., 2011), 108.

²⁹ İnan, *Asru'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, 1: 156.

³⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 4: 569; İbn Kattan, *Nazmu'l-cemân li tertibi mâ sefe min ahbârî'z-zaman*, 123; Ebû'l-İ Abbas Şemsüddin İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâü ebna'z-zaman*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sadır, 1977), 5: 45.

³¹ Abdülmecid Neccar, *el-Mehdî İbn Tûmert Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Mağribî es-Sûsî* (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslami, 1989), 33; Adıgüzel, *Mağrib Medeniyetinin Zirvesi Muvahhidler*, 35.

³² İmam Mâlik'in ders halkasına katılan pek çok öğrencisi olmuştur. Mısır, Endülüs ve Mağrib gibi farklı bölgelerden gelen bu öğrenciler Mâlikîliğin yayılmasında son derece önemli roller üstlenmiştir. Bu minvalde Abdurrahmen el-Kasım (191/807), Eşheb b. Abdilaziz el-Kaysî (204/819), Ebu Hasan Ali b. Ziyad et-Tûnusî (213/828), Abdülmelik b. Habib b. Süleyman es-Selemî (2328852) gibi öğrencileri ilk akla gelenlerdir. Mağrib'de Mâlikî düşüncesinin gelişim seyrinde etkileri bulunmaktadır. Ebu'l-Fazl Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li mârifeti alâmi mezhebî mâlik*, thk. Abdülkadir es-Sahrâvî (Rabat: Vizâretü'l-evkâf ve's-şuûni'l-İslamiyye, 1982), 3: 230-340.

yolculukları sebebiyle Medine'ye gidiş gelişleri yadsınamaz bir gerçektir. Aynı süreçte siyasi oluşumların Mâlikîliğe verdiği destekler söz konusudur. Bu çerçevede Ağlebilerin (800-909) Mâlikî fakîhi Sahnûn'u (ö. 240/854) 234/848'de kadı olarak tayin etmeleri kayda değer bir gelişmedir. Bölgenin Fâtımî egemenliğine geçmesi ile birlikte Mâlikî ilim adamlarına yönelik baskılar artmış olsa da Fâtımîler'in Mısır'ı başkent yapmalarıyla Mâlikîlik yeniden eski gücüne kavuşmuştur. Bu süreçte Murâbitlar Devleti Mâlikîliği resmi mezhep haline getirmiştir.³³ İbn Tûmert'in doğduğu dönemde Mağrib'de Mâlikîlik etkili bir konuma sahip olmuştur.

Mâlikîliğin etkin olduğu dönemde dünyaya gelen, orta halli ve ilme önem veren bir aileye mensup olan İbn Tûmert, Mağrib geleneğine uygun olarak ilim hayatına Kur'an hıfzı ile başlamıştır. Ardından fıkıh, dil ve temel eğitimini memleketinde ve çevresinde tamamlamıştır.³⁴ İbn Tûmert, ilk eğitiminden itibaren Mâlikî fikhını okumaya başlamıştır. Bununla birlikte İbn Tûmert'in hayatında bir dönüm noktası olan ilim yolculuklarına değinmek gerekmektedir. Mağrib'den çıkıp önce Endülüs'e ardından da Doğu'ya Mısır, Mekke ve Bağdat'a doğru uzanan bu yolculuklar³⁵ İbn Tûmert'in düşüncesini şekillendirmiştir.

İbn Tûmert ilk olarak Mağrib'den Endülüs'e geçmiş ve Kurtuba'ya gitmiştir (500/1106).³⁶ Kurtuba'da bir yıl kadar kalan İbn Tûmert, Kurtuba kadısı Ebû Abdullah Muhammed b. Hamdîn'in (ö. ?) derslerine devam etmiş ve öğrencisi olmuştur.³⁷ Tespit edebildiğimiz çerçevede kaynaklarda İbn Tûmert'in İbn Hamdîn ile arasındaki talebe-hoca ilişkisine dair tatmin edici bilgiler bulunmamaktadır. Ancak anlaşıldığı kadarıyla İbn Tûmert, Mağrib'den sonra bölgenin güçlü ilim merkezlerinden birisi olan Kurtuba'ya gelmiş ve Mâlikî fikhını burada tahsil etmeye devam etmiştir. Bir yıl süren bu eğitimin ardından Endülüs'ten ayrılarak

³³ Eyyüp Said Kaya, "Mâlikî Mezhebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 27 (İstanbul: TDV Yay., 2003), 522-523.

³⁴ Neccar, *el-Mehdî İbn Tûmert Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Mağribî es-Sûsî*, 60-61.

³⁵ el-Hicci, *et-Târîhu'l-Endelüsî mine'l-fethi'l-İslamî hatta sukûti Grnata*, 491.

³⁶ Merrakûşî, *el-Mu'cib fi telhîsi ahbârî'l-Mağrib*, 136; İbn Kattan, *Nazmu'l-cemân li tertibi mâ selefe min ahbârî'z-zaman*, 61-62; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâü ebnai'z-zaman*, 5: 46; İbn Haldun, *Târîhu İbn Haldun*, 6: 301; Watt - Cachia, *A History of Islamic Spain*, 103.

³⁷ İsmail Yiğit, "Murâbitlar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 31 (İstanbul: TDV Yay., 2006), 153; Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi* (İstanbul: Selis Yay., 2004), 224.

Mehdîye'ye geçmiş burada Mâlikî Ebû Abdullah el-Mâzerî'den (ö. 536/1141) ders almıştır.³⁸ Ardından İskenderiyye'ye giden İbn Tûmert, burada meşhur Mâlikî ilim adamı olan ve Turtûşî ismiyle maruf İbn Ebû Rendeka'dan (ö. 520/1126) fıkıh öğrenmiştir.³⁹

İbn Tûmert ilim yolculuğunun ilk evresinde Mâlikî fikhını okumuş, bu çerçevede bir birikim elde etmiştir. Hatta kendisi ilerleyen dönemde öğrencisi Abdülmümin b. Ali'ye⁴⁰ (ö. 558/1163) imla ettirmek suretiyle İmam Mâlik'in *Muvatta'* isimli eseri üzerinden *Muhâzzi'l-Muvatta'* isimli bir muhtasar neşretmiştir.

İbn Tûmert'in Mâlikî mezhebi ile olan ilişkisi ve bu mezhebe dair eğitime rağmen onun usul ve furûya dair görüşleri tek bir mezhebin takip edildiği izlenimi vermemektedir. Her şeyden önce İbn Tûmert, usul meselesinin dinin anlaşılması bağlamında oldukça önemli olduğunu düşünmektedir.⁴¹ Bu nedenle usul ile ilgili görüşlerinde değişkenliklere yer vermek istemez. İbn Tûmert'e göre şer'i deliller Kur'an, sünnet ve icmâdır.⁴² İbn Tûmert, Mâlikîler başta olmak üzere pek çok mezhebin deliller arasında kabul ettiği kıyası buraya dâhil etmez.⁴³ Onun epistemolojisinde bilgi/ilim üç kaynaktan beslenmektedir. Bunlar akıl, duyu ve haberdir. Akıl ile nakli birbirinden kesin çizgilerle ayıran İbn Tûmert, haberin içerisine akıl ile elde edilen bilgileri koymamaktadır.⁴⁴ Çünkü İbn Tûmert'e göre haber, farklı yorumlara açık olmamalı; aynı zamanda şüphe ve zan da içermemelidir. Şer'i deliller bahsine bakıldığında İbn Tûmert'in geleneksel Mâlikî düşüncesine paralel bir çerçeve çizmediği görülmektedir. İbn Tûmert'in usule dair yakla-

³⁸ İnan, *Asru'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn fi'l-Magrib ve'l-Endelüs*, 1: 160.

³⁹ Neccar, *el-Mehdi İbn Tûmert Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Magribi es-Sûsi*, 68-69; Şerefeddin, "İbn Tûmert", 34.

⁴⁰ İbn Tûmert, en önemli öğrencisi olan Abdülmümin b. Ali ile 512/1118 yılında tanışmıştır. İbn Tûmert'in Doğu'dan Mağrib'e döndüğü döneme denk gelen bu tanışıklık hoca-talebe ilişkisini de aşan fıkirdaşlık ve gönüldaşlığa ulaşmıştır. Abdülmümin, İbn Tûmert'in mücadelesinde her zaman yanında yer almıştır. Bunun bir neticesi olarak İbn Tûmert'in ölümünden sonra hareketin başına halife olarak geçmiş ve Muvahhidler Devleti'nin gerçek kurucusu olmuştur. Onun döneminde devlet hızla genişlemiş, buna paralel olarak da kurumsallaşmıştır. Daha ayrıntılı bilgi için bk. Adıgüzel, *Mağrib Medeniyetinin Zirvesi Muvahhidler*, 95-241.

⁴¹ İbn Tûmert, *E'azzu mâ yutlab*, 45.

⁴² İbn Tûmert, *E'azzu mâ yutlab*, 30.

⁴³ İbn Tûmert, *E'azzu mâ yutlab*, 165.

⁴⁴ İbn Tûmert, *E'azzu mâ yutlab*, 30.

şımında özellikle de şer'i deliller bahsinde Zâhirî⁴⁵ çizgiyi takip ettiğini söyleyebiliriz.

Usulde Zâhirî çizgiye yakın bir anlayış çizen İbn Tûmert, furû meselelerinde ise Mâlikî görüşleri tercih eden bir yaklaşım takip ederek müctehid kisvesine bürünmüştür. Onun *Kitabu't-Tahâret* isimli risalesinde izlediği yöntemde öncelikle ilgili ayeti, arkasından da konuya dair hadis rivayetlerini aktardığı görülmektedir.⁴⁶ Ayrıca kendisi bazı değerlendirmelerde de bulunmaktadır. Örneğin içkinin haram kılınması ile ilgili ayet ve hadisleri aktardıktan sonra Medine'de içkinin terkedilmesi uygulamalarını aktarmaktadır.⁴⁷ *Kitabu'l-Cihad* risalesinde ise savaş hukukuna dair konuları değerlendirmektedir. Burada da ganimetler ve taksimi hakkında İmam Mâlik'in görüşlerine başvurmaktadır.⁴⁸ Furû konusundaki örnekler, İbn Tûmert'in ağırlıklı olarak Mâlikîliğin görüşlerini benimsediğini göstermektedir.

İbn Tûmert ile Murâbitlar'ın Mâlikî uleması arasında çeşitli konularda tartışmalar çıktığı ve aralarında münazaraların düzenlendiği bilinmektedir.⁴⁹ Bu fikri ayrılıkların temelinde İbn Tûmert'in Murâbitlar'a yönelik siyasi karşı çıkışının yer aldığı söylenebilir. Bununla birlikte dönemin Mâlikî ulemasının taklitçi din anlayışının İbn Tûmert tarafından doğru bulunmaması da önemli bir gerektir. Dahası İbn Tûmert'in salt Mâlikî görüşleri kabul etmediğini ortaya koymaktadır. Sonuç itibarıyla usul ve furû meselelerinde İbn Tûmert'te Mâlikî ve Zâhirî

⁴⁵ İbn Tûmert'in Mâlikî ilim adamlarından ders aldığı dönemde Mağrib coğrafyasında Mâlikîlik son derece yaygın olmakla birlikte Zâhirîlik de kısmi bir etki alanına sahiptir. Özellikle de İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) Mâlikîlikten Zâhirîliğe geçiş dönümü noktası olup İbn Hazm'ın etkisi ile Zâhirîlik daha görünür hale gelmiştir. Bk. İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâü ebna'z-zaman*, 3: 325-329. Buna bağlı olarak İbn Tûmert'in Zâhirîliği tanınmasının muhtemelen Endülüs günlerinde gerçekleştiğini ifade etmek mümkündür.

⁴⁶ İbn Tûmert, *E'azzu mâ yutlab*, 275.

⁴⁷ İbn Tûmert, *E'azzu mâ yutlab*, 354-355.

⁴⁸ İbn Tûmert, *E'azzu mâ yutlab*, 396.

⁴⁹ İbn Tûmert ile Mâlikî ulema arasındaki münakaşanın temelinde İbn Tûmert'in Murâbitlar'a ve devlet başkanı Ali b. Yusuf'a yönelttiği eleştiriler yer almaktadır. İçki ve benzeri günahların aletlenişine karşı çıkan İbn Tûmert, Ali b. Yusuf'un kız kardeşini de tesettüre riayet etmemekle suçlamıştır. Bunun üzerine saraya çağırılmış ve Mâlikî ilim adamları ile münazarada bulunmuştur. Bk. Beyzak, *Kitabu'ahbâri'l-Mehdî İbn Tûmert ve ibtidai Devleti'l-Muvahhidîn*, 67-68.

düşüncenin etkilerini bulmak mümkündür. Dolayısıyla bu konuda onu tek bir mezhep çerçevesinde değerlendirmek pek mümkün gözükmemektedir.

3. DOĞUYA İLİM YOLCULUĞU: İBN TÛMERT'İN İTİKÂDÎ DÜŞÜNÇESİNDE EŞ'ARÎ ETKİ

İbn Tûmert, ilim yolculuğunda Mısır'dan sonra Hac görevi için Arap yarımadasına geçmiş; ardından da yoluna devam ederek Bağdat'a ulaşmıştır.⁵⁰ Bu dönemde Büyük Selçuklu Devleti'nin hâkimiyet alanında yer alan Irak ve Horasan şehirlerinde Nizamiye medreseleri kurulmaktadır.⁵¹ Fâtımîler ve kontrolündeki siyasi oluşumlarla mücadele halinde olan Selçuklular, bir bakıma İsmâiliyye ve batınî düşünce ile mücadele edeceğini düşündükleri Eş'arîliğe Nizamiye Medreseleri aracılığıyla geniş imkânlar tanımaktadırlar. Öte yandan Eş'arîlik ise sadece kendi bölgesinde hapsolmadan farklı coğrafyalara yayılmayı da amaçlamaktadır. Tam da bu dönemde İbn Tûmert, Bağdat'a gelmiş ve Bağdat Nizamiye Medresesi'nde ilim tahsil etmiştir.⁵²

On yıl süren bu ilim yolculuğunda İbn Tûmert'in Eş'arî ilim adamlarından ders aldığı bilinmektedir. Bu isimlerin ortak özelliği kendi mezhepleri içinde de saygın bir konuma sahip olmalarıdır. İbn Tûmert'in ders aldığı hocaları hakkında farklı değerlendirmeler de yapılmaktadır. Burada tartışmalı olan konu ise İbn Tûmert'in Gazzâlî'den ders alıp almadığına ilişkindir. İbn Hallikân⁵³, İbn Kattan⁵⁴, İbnü'l-Esîr⁵⁵ ve Sübkî⁵⁶ bu ders alıp vermenin gerçekleştiğini savunmaktadırlar. Ancak bu görüşmenin gerçekleşmediğini belirten İnan'ın iddiasına göre ise Gazzâlî, 499/1105 yılında Nişabur'a gitmiş ve Bağdat'a tekrar dönmemiştir. Hâlbuki İbn Tûmert'in ilim yolculuğuna başladığı yıl olarak 500-501/1107 senesi olarak kaynaklarda zikredilmektedir.⁵⁷ İbn Tûmert, Gazzâlî'den gerçekten ders

⁵⁰ Merrakûşî, *el-Mu'cib fi telhîsi ahbâri'l-Magrib*, 136; Sübkî, *Tabakâtu's-Şafîyyeti'l-kübrâ*, 6: 110.

⁵¹ Sadruddîn Ebû'l-Hasan Ali el-Hüseynî, *Ahbâru'd-Devleti's-Selçukiyye*, trc. Necati Lügal (Ankara: TTK Yay., 1999), 46-47.

⁵² Merrakûşî, *el-Mu'cib fi telhîsi ahbâri'l-Magrib*, 136; Watt - Cachia, *A History of Islamic Spain*, 104; Ocak, "Selçuklu Medreselerinin Mağrib ve Endülüs Üzerindeki Etkileri", 1628.

⁵³ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâü ebna'iz-zaman*, 5: 46.

⁵⁴ İbn Kattan, *Nazmu'l-cemân li tertibi mâ selefe min ahbâri'z-zaman*, 72.

⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6: 569.

⁵⁶ Sübkî, *Tabakâtu's-Şafîyyeti'l-kübrâ*, 6: 109.

⁵⁷ İnan, *Asru'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn fi'l-Magrib ve'l-Endelüs*, 1: 161-163.

almış ya da almamış olsa da on yıla yakın kaldığı bu bölgede pek çok Eş'arî ilim adamından faydalanmıştır. Bu da İbn Tûmert'in düşüncesinde kalıcı bir etki bırakmıştır.

İbn Tûmert'in ders aldığı hocalarından birisi İlkiyâ el-Herrâsî'dir (ö. 504/1110). Nişabur'da Cüveynî'nin (ö. 478/1085) Gazzâlî'den (ö. 505/1111) sonraki öğrencisi olan İlkiyâ el-Herrâsî, kelâm, fıkıh, usul ve cedel gibi pek çok alanda birikim sahibiydi.⁵⁸ Hocası Cüveynî'nin ölümünden sonra Bağdat'a gelmiş ve Nizamiye Medresesi'nde hocalık yapmıştır. O, dönemin Eş'arî-Şafiî otoritelerinden birisidir.⁵⁹ İbn Tûmert, bu ilim adamından fıkıh, usul, kelâm ve cedel dersleri almıştır. Yine Nizamiye medreselerinde Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed eş-Şâşî'den (ö. 507/1113) fıkıh ve fıkıh usulü öğrenmiştir. Ebû İshak Şirâzî'nin (ö. 476/1083) öğrencisi olan Ebû Bekir eş-Şâşî dönemin önde gelen Eş'arî-Şafiîilerinden birisidir. Eserleri arasında *Hilyetü'l-Ulema fî Mezâhibü'l-Fukahâ* ya da bilinen ismiyle *Müstezhari* meşhurdur.⁶⁰ İbn Tûmert'in ders aldığı hocalarından bir diğeri de Ebû Abdullah Muhammed b. Mansur el-Hadramî (ö. ?) olup İbn Tûmert ondan hadis tahsil etmiş ve İmam Mâlik'in *Muvatta'sını* okumuştur.⁶¹

Bağdat'ta Nizamiye medreselerinde aldığı eğitimin İbn Tûmert'in düşünce dünyasına şekil verdiği söylenebilir. Mağrib'te ağırlıklı olarak Zahirî ve Mâlikî mezheplerinin öğretileriyle karşılaşan İbn Tûmert, Bağdat'ta farklı mezheplerin görüşlerinden de istifade etme imkânı bulmuştur. Özellikle de Eş'arî kelâmını tahsil etmiştir.

Gördüğü eğitimle birlikte Eş'arî mezhebinin İbn Tûmert'e etkileri onun itikâdî görüşlerini dikkate aldığımızda daha da netleşmektedir. Onun Eş'arîlik içerisinde değerlendirilebilecek görüşleri şunlardır: Vâcibu'l-vücüd olan Allah'tır.

⁵⁸ Koyu bir Eş'arî olan İlkiyâ el-Herrâsî'nin hayatı ve ilmi birikimi için bk. Ahmet Çelik, "Eş'arî ve Şâfiî Bir Âlim Olarak İlkiyâ el-Herrâsî ve Ahkâmü'l-Kur'ân Adlı Eserinin Kelâmî Boyutu", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21, sy.1 (Haziran 2017): 494-499.

⁵⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebna'z-zaman*, 3: 286-290; Neccar, *el-Mehdî İbn Tûmert Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Magribî es-Sûsî*, 83.

⁶⁰ Merrakûşî, *el-Mu'cib fî telhîsi ahbâri'l-Magrib*, 136; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebna'z-zaman*, 3: 219-221.

⁶¹ Arif AYTEKİN, "İbn Tûmert", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 20 (İstanbul: TDV Yay., 1999), 425.

O, her şeyi var eden ezelî ve ebedî zorunlu varlıktır.⁶² Yine aynı minvalde İbn Tûmert'e göre Kur'an'da da ifade edildiği üzere mükellefler için mârifetullah vaciptir.⁶³ Bunun için akli kullanarak Allah'ın yeryüzündeki ayetlerini fark etmek ve neticesinde bir yaratıcı fikrine ulaşmak gerekir. Allah'ın ilahi mesajının ulaşmadığı insanların da bir yaratıcı olduğu fikrine sahip olmaları zorunludur.

Yüce Allah'ın varlığının mahiyetini daha da net bir şekilde ortaya koymak isim ve sıfatları üzerinde durarak mümkün olur. İbn Tûmert'e göre Allah'ın isimleri Kur'an ve sünnette yer alması durumunda kabul edilir. Yani Allah'ın isimleri tevkiîdir.⁶⁴ Allah'ın sıfatları konusunda ise İbn Tûmert'in çeşitli görüşleri bulunmaktadır. Selbî sıfatlardan vücud, kıdem, bekâ, vahdâniyet, muhâlefetün li'l-havadis ve kıyam bi nefsihîni kabul etmektedir.⁶⁵ Subûtî sıfatlar konusunda ise Eş'arî mezhebinde olduğu gibi hayat, ilim, irade, kudret,⁶⁶ semî, basar, kelâm⁶⁷ sıfatlarını kabul etmektedir. Tekvin sıfatından ise bahsetmemektedir. Ona göre Allah'ın ilmi her şeyi kapsamaktadır. İlmine sınır çizilemez.⁶⁸ İlmiyle bağlantılı olarak Allah, her şeye kâdir bir kudrete sahiptir. Haberî sıfatlar konusunda ise teşbih, teccim ve te'vil konularındaki hassasiyeti nedeniyle İbn Tûmert bu meselelerde Eş'arîlikten farklı düşünmektedir. Bu açıdan haberi sıfatların selef ulemasının tavrıyla te'vil edilmeden kabul edilmesi gerektiği görüşündedir. Ona göre el, yüz, istiva gibi haberî sıfatları te'vil etmeden olduğu gibi kabul etmek gerekir.⁶⁹ İbn Tûmert, rü'yetullah konusunda ise tam bir Eş'arî gibi düşünmemektedir. Ona göre Kur'an ve sünnetten yani naslardan gelen her bilgi kabul edilmelidir. Bu doğrultuda Allah'ın görülebileceğini kabul eder. Fakat bu görülmenin mahiyetine yönelik te'villeri reddetmektedir.⁷⁰ Ona göre Allah'ı görmenin keyfiyeti ve hangi şekilde gerçekleşeceği te'vil edilmeden kabul edilmelidir.

Fiiller konusunda Eş'arî yaklaşımını benimseyen İbn Tûmert, Allah'ı kâdir-i mutlak olarak görmekte ve kendi mülkünde istediği gibi tasarrufta bu-

⁶² İbn Tûmert, *E'azzu mâ yutlab*, 214-215.

⁶³ İbn Tûmert, *E'azzu mâ yutlab*, 190.

⁶⁴ İbn Tûmert, *E'azzu mâ yutlab*, 221.

⁶⁵ İbn Tûmert, *E'azzu mâ yutlab*, 226.

⁶⁶ İbn Tûmert, *E'azzu mâ yutlab*, 216, 219.

⁶⁷ İbn Tûmert, *E'azzu mâ yutlab*, 217, 218, 221.

⁶⁸ İbn Tûmert, *E'azzu mâ yutlab*, 219.

⁶⁹ İbn Tûmert, *E'azzu mâ yutlab*, 217.

⁷⁰ İbn Tûmert, *E'azzu mâ yutlab*, 221-222.

lunma yetkisine sahip olduğunu belirtmektedir. Her şey onun ilmi, iradesi ve kudreti etrafında şekillenir.⁷¹ İbn Tûmert, teklif-i mâ lâ yutak konusunda ise Eş'arî düşünceden ayrılmakta ve Mu'tezile'nin görüşünü esas almaktadır. Her şeyden önce Allah, adalet ve ihsan sahibidir. Onun insanlara zulmedecek şeyleri teklif etmesi düşünülemez.⁷² İbn Tûmert, teklif hakkındaki görüşü ile tevhid hakkındaki hassasiyetini göstermektedir.

Kelâmın tartışma konularından birisi de hüsün-kubuh meselesi olup Eş'arîler, aklın vahiyden bağımsız olarak vacip olan şeyleri belirleyemeyeceğini düşünmektedirler. Aynı doğrultuda İbn Tûmert de aklın tek başına hüküm vermesini doğru bulmaz. Burada İbn Tûmert, Allah'ın gücü ve kudretine, sınır çizmeye kimsenin yetkisi olmadığını düşünmektedir.⁷³

İbn Tûmert'e göre Allah'ın peygamber göndermesi insanların iyiliği içindir. Ancak o, bu hususun Allah'a vacip olması gerektiği gibi bir görüşü savunmaktadır. Nübüvvetin kabulü ile birlikte mucize konusuna da değinen İbn Tûmert, mucizenin Allah'ın izni ile meydana geldiğini kabul etmektedir.⁷⁴

İbn Tûmert, Eş'arî düşünceden etkilendiği ve on yıl süren ilim yolculuğunun akabinde 510/1116 yılında önce Mısır'a gelmiş⁷⁵ ardından da Kuzey Afrika kıyılarında Bicâye, Mellâle, Miknâse ve Selâ gibi şehirlerde konaklayarak Merrakeş'e kadar uzanan ve birkaç yıl daha süren bir yolculuk yapmıştır. İlim merakı ile Mağrib'den Bağdat'a uzanan yolculuğun aksine, dönüş yolu İbn Tûmert için bir misyon oluşturma amacı taşımaktadır. Bu minvalde konakladığı yerlerdeki cami ve mescidlerde ders halkaları kurmuş, kendisine bağlı öğrenciler yetiştirmiş ve düşüncelerini anlatma fırsatını yakalamıştır.⁷⁶

İbn Tûmert, Nizamiye medreselerinde aldığı eğitim ve on yıl süren ilim yolculuğunun getirdiği birikim ile dini anlamada yeni bir form geliştirmeye çalışmıştır. Daha önce de vurguladığımız üzere İbn Tûmert, Murâbitlar dönemi

⁷¹ İbn Tûmert, *E'azzu mâ yutlab*, 219-220.

⁷² İbn Tûmert, *E'azzu mâ yutlab*, 220.

⁷³ İbn Tûmert, *E'azzu mâ yutlab*, 157.

⁷⁴ İbn Tûmert, *E'azzu mâ yutlab*, 222-223.

⁷⁵ Beyzak, *Kitabu ahbârî'l-Mehdî İbn Tûmert ve ibtidai Devleti'l-Muvahhidîn*, 11; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6: 569; İbn Haldun, *Târîhu İbn Haldun*, 6: 301.

⁷⁶ Beyzak, *Kitabu ahbârî'l-Mehdî İbn Tûmert ve ibtidai Devleti'l-Muvahhidîn*, 50-72.

Mâlikî ulemasının taklitçi bir düzlemde dini algıladıklarını düşünmektedir. Nitekim İbn Tûmert'in Murâbitlar'a ve dönemin Mâlikî furû fıkıh anlayışına yönelik eleştirilerinde taklitçilik ve fer'leri asıllarının yerine koymak suretiyle Kur'an ve sünnetten uzaklaşma durumu ön plana çıkmaktadır.⁷⁷ Mâlikîlerin donuklaştırma ve sabitlemeye çalıştıkları alanlara İbn Tûmert'in daha aksiyoner bir yaklaşım sergilemesinde Eş'arîliğin etkisinden bahsedilebilir.

İbn Tûmert'in itikâdî meselelere yaklaşımında Eş'arî geleneğin takibini görmek mümkündür. Bununla birlikte İbn Tûmert'i Eş'arî mezhebine mensup saymak ve Eş'arîlik üzerinden ona bir mezhep aidiyeti monte etmek pek de isabetli durmamaktadır. Hiç şüphesiz kabul etmek gerekir ki Eş'arîlik, onun düşüncesine özellikle de itikâdî görüşlerine ciddi etki etmiştir. Ancak düşünce dünyasının tamamını kuşatacak şekilde bir Eş'arîlikten bahsetmek çok mümkün görünmemektedir. Belirtilmesi gereken bir diğer husus ise İbn Tûmert'in taraftarlarına itikâdî konuları aktarmak için kaleme aldığı *Mürşide* isimli risalesindeki⁷⁸ tavrıdır. Kendisinin okutup şerh ettiği bu kısa metin, farklı yorumlara açık meselelerden ziyade en temel imân konularına eğilmektedir.

4. İBN TÛMERT'İN İTİKÂDÎ DÜŞÜNÇESİNDE MU'TEZİLÎ TAVIR

İbn Tûmert'in itikâdî görüşlerinde Eş'arîliğin etkili olduğunu kabul etmekle birlikte tüm itikâdî meselelerde Eş'arî görüşleri takip etmediği görülmektedir. Bu çerçevede İbn Tûmert'in bazı görüşlerinin Mu'tezile ile paralel olması dikkat çekicidir. Tetkik edebildiğimiz kadarıyla kaynaklarda İbn Tûmert ile ilgili olarak Mu'tezilî bir hocadan ders aldığına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte bazı araştırmacılara göre İbn Tûmert, Mu'tezilî düşünce ile Bağdat'ta bulunduğu yıllarda tanışmıştır.⁷⁹

Mu'tezile, temel düşüncesini usûl-i hamse olarak formüle ettiği beş esas üzerinden geliştirmiştir. Usûl-i hamse içinde yer alan ilkelerden birisi de Tevhîd olup Mu'tezile bu esasın üzerinde hassasiyetle durulmuştur.⁸⁰ Mu'tezile'nin bu

⁷⁷ Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap-İslam Aklının Oluşumu*, trc. İbrahim Akbaba, 2. bsk. (İstanbul: Kitabevi Yay., 2000), 331.

⁷⁸ Oldukça kısa olan bu metin için bk. İbn Tûmert, *E'azzu mâ yutlab*, 226.

⁷⁹ Neccar, *el-Mehdî İbn Tûmert Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Magribî es-Sûsî*, 362.

⁸⁰ Ebû'l-Hasen Ahmed Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-usuli'l-hamse*, thk. Abdülkerim Osman (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1988), 67; Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn ve ihtilafu'l-musallîn*, 155.

esasıyla uyumlu bir şekilde İbn Tûmert, Doğu'ya yaptığı ilim yolculuğunun dönüşünde başlattığı dini-politik hareketine tevhdî kökenli olarak Muvahhid ismini vermiştir. Yaltkaya bu isimlendirmenin Mu'tezilî etki ile gerçekleştiğini iddia etmektedir.⁸¹ Muvahhid isminin ve İbn Tûmert'in tevhdîye yönelik vurgusunun Mu'tezile ile bağlantılı olup olmadığı fikri üzerinde düşünmek gerekir. İlk olarak İbn Tûmert'in din anlayışında tevhdînin son derece kritik bir konuma sahip olduğunu belirtmek gerekir. Kendisi bu konuya özel olarak *Tevhdî Risalesi*'ni kaleme almıştır.⁸²

İbn Tûmert'e göre tevhdî, dinin temeli olup, ibadetler tevhdî olmadan anlam kazanamaz.⁸³ Tevhdî ilkesi ile ilgili öne çıkan yaklaşımı, tecsim ve teşbihten kaçınması ve tenzihçi bir doktrin geliştirmeye çabalamasıdır.⁸⁴ İbn Tûmert, Mu'tezile'nin tevhdî ilkesindeki hassasiyetini vurgulamakla birlikte onların teaddüd-i kudemâ endişesi ile reddettiği sıfatları ise daha önce de belirttiğimiz üzere kabul etmekte ve Eş'arî anlayışı benimsemektedir.

İbn Tûmert'in tevhdî üzerinde durması ve taraftarlarını Muvahhid olarak nitelemesi bir yönüyle itikâdî bir tavır olmakla birlikte öte taraftan da siyasi boyutu olan bir yaklaşımdır. Murâbitlar Devleti'ne karşı gelişen siyasetin ve isyanın fikri çerçevesi bununla ilintilidir. İbn Tûmert, Murâbitlar'ı tecsim ve teşbih üzerinden tevhdî ilkesine sahip olmamakla, Muvahhidleri öldürmekle, dini hafife almakla, içki, kumar, zina gibi haramları işlemekle itham etmiştir.⁸⁵ Böylece tevhdî anlayışı politik bir zeminde Murâbitlar ve onların din anlayışını ötekileştirmenin de aracı haline gelmiştir. İbn Tûmert'in tevhdî üzerindeki ısrarı salt kelâmî bir yaklaşım değildir. Bu bağlamda tevhdî üzerinden tenzihçi yaklaşımı Mu'tezilî anlayış ile paralel olmakla beraber politik açıdan İbn Tûmert ve hareketinin Muvahhid adını alması Mu'tezilî bir irtibata sahip olmayıp kendilerine özgü bir isimlendirmedir.

Tevhdî prensibi çerçevesinde Muvahhid isimlendirmesinin salt Mu'tezilî bir tavır olmadığını ifade etmek İbn Tûmert ve Muvahhidler hareketi açısından

⁸¹ Şerefeddin, "İbn Tûmert", 45-46.

⁸² Bu risale metni için bk. İbn Tûmert, *E'azzu mâ yutlab*, 213-226.

⁸³ İbn Tûmert, *E'azzu mâ yutlab*, 267-268.

⁸⁴ İbn Tûmert, *E'azzu mâ yutlab*, 226-227.

⁸⁵ Beyzak, *Kitabu ahbârî'l-Mehdî İbn Tûmert ve ibtidai Devleti'l-Muvahhidîn*, 70-74; İbn Kattan, *Nazmu'l-cemân li tertibi mâ sefe min ahbârî'z-zaman*, 94-100.

önemlidir. Yine aynı şekilde ele alınması gereken bir diğer Mu'tezilî prensip de el-Emr bi'l-maruf ve'n-nehî ani'l-münker'dir. Usûl-i hamse içinde yer alan ve ameli tevhi'd olarak da düşünülen bu ilke Mu'tezile'nin hem kendi düşüncesini aktarmasında hem de İslam dışı olarak gördüğü kitlelerle mücadelesinde dikkat çekici bir konuma sahiptir. İbn Tûmert de el-Emr bi'l-maruf ve'n-nehî ani'l-münker prensibi üzerinde durmuştur.⁸⁶ Dini-politik bir hareket olarak Muvahhidler'in ortaya çıkışında bu prensibin katkısı vardır. Daha önce de ifade ettiğimiz üzere İbn Tûmert on yıllık ilim yolculuğundan sonraki Mağrib yolculuğunda şehirlerde konaklamış, mescidlerde insanlara kendi düşüncelerini aktarmıştır. Bildiği doğruları söylemekten çekinmeyen İbn Tûmert, çoğu zaman sert tepkilerle karşılaşmış hatta bazı şehirlerden kovulmuştur.⁸⁷ Dönemin hâkim gücü Murâbitlar Devleti'nin idareci ve fakihlerinin; toplumda artan eğlence, içki, yalan gibi haram işlerde sessiz kalmalarına karşı çıkan İbn Tûmert, başta tevhi'd meselesi olmak üzere gördüğü yanlışları düzeltmeye çalışmıştır.⁸⁸ Bu tavır bir yönüyle iyiliği emir olarak görülebileceği gibi öte yandan Murâbitlar'a karşı bir cephenin oluşmasına ve Muvahhidler hareketinin gerekliliğine de alan açmıştır. İbn Tûmert'in el-Emr bi'l-maruf ve'n-nehî ani'l-münker prensibine olan hassasiyeti, söz konusu ilkeyi bayraklaştıran Mu'tezile'ye bir öykünme olarak değerlendirilebileceği gibi dini-politik bir hareketin gerekliliği olarak da ifade edilebilir. Neticede el-Emr bi'l-maruf ve'n-nehî ani'l-münker diğer mezheplerin karşı çıktığı bir prensip de değildir.

İbn Tûmert'in dikkat çekici itikâdî görüşlerinden bir diğeri ise imân meselesine dairdir. Ona göre imân, kalp ile tasdik, dil ile ikrâr ve amelden oluşmaktadır.⁸⁹ Bu imân tarifi Selef'in, Ehl-i Hadis'in ve Mu'tezile'nin tarifine daha yakındır. İman ile bağlantılı olarak ortaya çıkan imân-amel meselesi büyük günah tartışmalarında da kendisine yer bulmaktadır. Bu minvalde İbn Tûmert, büyük günah

⁸⁶ İnan, *Asru'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, 1: 158.

⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6: 570; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâü ebnaî'z-zaman*, 5: 46; Sübkî, *Tabakâtu's-Safiyyeti'l-kübrâ*, 6: 110. İbn Tûmert, İskenderiyye'den zorla kaçıp bindiği gemide bile insanların yanlış davranışlarını uyarılmış, içki içmelerinin doğru olmadığını belirtmiştir. Gemidekilerce suya atılmasına neden olan bu olay İbn Tûmert'in el-Emr bi'l-maruf ve'n-nehî ani'l-münker prensibindeki ısrarını göstermektedir. Bk. Merrakûşî, *el-Mu'cib fi telhîsi ahbâri'l-Mağrib*, 137.

⁸⁸ Beyzak, *Kitabu ahbâri'l-Mehdî İbn Tûmert ve ibtidai Devleti'l-Muvahhidîn*, 20.

⁸⁹ İbn Tûmert, *E'azzu mâ yutlab*, 267.

işleyen kimseyi Mu'tezile'nin anlayışına yakın bir şekilde değerlendirmektedir. Ona göre namazın terk edilmesi durumu küfrü ortaya çıkarır. Bu konuda Hz. Peygamber'in hadislerini delil getirmekte ve namaz ile imân arasında bağ kurmaktadır.⁹⁰ Ancak bu küfür nitelemesi namaz ibadetine özel bir durumdur. Bunun haricinde amelin terkinin fâsıklık olarak nitelemektedir.⁹¹

İbn Tûmert'in itikâdî konularla ilgili görüşlerinde Eş'arîliğin yanı sıra Mu'tezile'den de etkilenme söz konusudur. Özellikle de Allah'ın varlığı çerçevesinde oluşturmaya çalıştığı tenzihçi anlayışı dikkat çekicidir.

5. İBN TÛMERT'İN İMÂMET ve MEHDÎLİK DÜŞÜNCESİNDE Şİİ-İMÂMİYYE ETKİSİ

İbn Tûmert'in Bağdat'tan Mağrib'e dönüş yolculuğu, ilk taraftarlarının da oluşmaya başladığı bir süreçtir. Beyzak (ö. ?), Yusuf Dukkâlî (ö. ?), Abdülmümin b. Ali (ö. 558/1163) ve Abdulvahid Şarkî gibi isimler onunla birlikte Mağrib şehirlerini dolaşmış, insanları İbn Tûmert'in düşüncelerine davet etmişlerdir.⁹² Bir yönüyle dini, diğer yönüyle siyasi hedefleri olan bu hareket, İbn Tûmert'in kendisi için toplumsal taban bulma arayışı olarak da değerlendirilebilir. Murâbitlar Devleti'nin Mâlikî kadılara emanet ettiği donuk din anlayışını eleştiren İbn Tûmert ve öğrencileri Merrakeş'ten sürgün edilerek iç bölgelere geçmek durumunda kalmışlar ve İbn Tûmert'in kabilesinin de yaşadığı Sûsulaksa bölgesine intikal etmişlerdir.⁹³ Haklarında yakalama kararı çıksa da böyle bir durum gerçekleşmemiştir. Berberî kabilelerin olduğu bu bölgede İbn Tûmert mescid inşa etmiş, halka dersler vermiş, yerli halkla bölgeye gelmiş diğer taraftarları arasında kardeşlik tesis etmiştir.⁹⁴ Söz konusu bu faaliyetler daha sonraları bir devlet olarak karşımıza çıkacak Muvahhidler hareketinin dini-toplumsal tabanını oluşturmuştur.

İbn Tûmert'in dini-politik bir lider olarak ortaya çıkışında Şîî-İmâmiyye düşüncesinden neşet etmiş imâmet, masumiyet ve mehdîlik fikirlerinin son derece önemli bir yeri vardır. Şîî-İmâmiyye düşüncesinin imâmet doktrinine göre

⁹⁰ İbn Tûmert, *E'azzu mâ yutlab*, 84-86.

⁹¹ İbn Tûmert, *E'azzu mâ yutlab*, 177.

⁹² Beyzak, *Kitabu ahbâri'l-Mehdî İbn Tûmert ve ibtidai Devleti'l-Muvahhidîn*, 18-24.

⁹³ Merrakûşî, *el-Mu'cib fi telhîsi ahbâri'l-Magrib*, 140.

⁹⁴ İbn Kattan, *Nazmu'l-cemân li tertibi mâ selefe min ahbâri'z-zaman*, 78.

imâmete inanmak, imânın şartları arasındadır. Bu doktrine göre imam, nass ve tayin yoluyla Hz. Peygamber'in vazifeleri ile vazifelendirilmiş olup insanların din ve dünya işlerini düzenlemekle görevlidir. Tarihsel süreçte Hz. Ali'yi ilk imam olarak gören bu doktrin daha sonra onun soyundan gelen on bir imama da inanmaktadır. İmamet doktrinine göre imamlar seçilmiş kimseler olarak Allah ve Rasûlü'nün halifesi olup hata ve yanlıştan korunmuş olarak masumdurlar.⁹⁵

İbn Tûmert'e göre ise, Şîî-İmâmiyye doktrinindeki gibi imâmet, dinin bir rûknü olup imânın şartları arasındadır. İmamlar masum olup hatadan korunmuşlardır. Kendilerine Allah'ın bir lütfu olarak ilim verilmiştir.⁹⁶ Şîî-İmâmiyye'nin imamlar hakkındaki düşüncesinin aksine İbn Tûmert'e göre ilk dört halifenin imâmeti meşrudur ve geçerlidir. Onlar da imam olarak sorumluluklarını yerine getirmiştir. Ancak dört halifeden sonra imâmet fiili bir iktidar olarak devam edememiş ve Müslümanlar zarar görmeye başlamışlardır.⁹⁷ Ona göre yeryüzünde dini emir ve yasakların uygulanması için her devirde bir masum imamın olması gerekir. İbn Tûmert, Şîî-İmâmiyye mezhebinin imâmet doktrinini teorik olarak kabul etmekte, imamın özelliklerini, imâmetin dindeki yerini aynen almaktadır. Karizmatik ve lider merkezli olarak dinin anlaşılması ve uygulanması gerektiğine inanmaktadır. Bununla birlikte klasik Şîî imam silsilesini (on iki imam) savunmadığı anlaşılmaktadır.⁹⁸ İmâmet teorisini fikri düzlemde kabul etmekte, pratik kısmında ise Şîî-İmâmiyye mezhebinden ayrılmaktadır.

İmâmet düşüncesi ile son derece bağlantılı olan bir diğer konu da mehdîlik meselesidir. Bilindiği üzere beklenen kurtarıcı fikri tarih boyunca siyasi, sosyal ve ekonomik sıkıntıda olan pek çok toplumda ortaya çıkmıştır. Şia tarihinde çeşitli vesilelerle mehdî iddiasının tekrarlandığı bilinmektedir. İmâmiyye mezhebinde ise on ikinci imam Muhammed, kaim mehdî olarak kabul edilmiş ve bu durum inanç haline getirilmiştir. Dolayısıyla imâmet ile mehdîlik arasında bir bağ kurulmuştur.⁹⁹

⁹⁵ Ebû Ca'fer Muhammed b. Yakub el-Küleynî, *el-Usul mine'l-Kâfi* (Tahran: el-Mektebetü'l-İslamiyye, 1381), 1: 56-65; Ethem Ruhi Fırlalı, *İmamiyye Şiâsi*, 2. bsk. (İstanbul: Ağaç Yay., 2008), 221.

⁹⁶ İbn Tûmert, *E'azzu mâ yutlab*, 229.

⁹⁷ İbn Tûmert, *E'azzu mâ yutlab*, 230-232.

⁹⁸ İbn Tûmert, *E'azzu mâ yutlab*, 229.

⁹⁹ Fırlalı, *İmamiyye Şiâsi*, 178-180.

İbn Tûmert, Şîî imâmet doktrini ile bağlantılı olarak mehdîliği kabul etmekte ve imâmetle ilişkilendirmektedir. Mehdîlik, imâmetin pratik yansımasıdır.¹⁰⁰ Kaynaklarda İbn Tûmert'in ne zamandan itibaren mehdî düşüncesine sahip olduğu tartışılmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla İbn Tûmert'in siyasi hayatının başından beri mehdî düşüncesine sahip olduğuna dair bir veri bulunmamaktadır. Bununla beraber İbn Tûmert'in Merrakeş'ten sürgün edilmesi ve Sûsulaksa bölgesine gelerek Berberî kabilelerini örgütlemesi süreci mehdî fikrinin de ortaya çıkışı olarak tahmin edilmektedir (515/1121).¹⁰¹

İbn Tûmert, Berberî kabilelerin içinde bulunduğu dönemde Hz. Peygamber'e dayandırılan mehdîlik ile ilgili bazı rivayetleri gündeme getirmiştir. Yaşadığı dönemin siyasi, sosyal, ekonomik ve dini sorunları üzerinden mehdînin gelmesi gerektiği üzerinden bir tez geliştirmiştir. Taraftarlarını fikri olarak mehdîliğe hazırlamasının sonunda kendisini mehdî olarak tanıtıp biat almıştır.¹⁰² Bu süreçte İbn Tûmert'in Berberî kabileleri düzene sokup, kan davası gibi problemleri çözüp, eğitim başta olmak üzere pek çok sorunu ortadan kaldırması dikkate alınmalıdır. Sadece dini metinlerle mehdîlik fikri oluşturulmamış pratik uygulamalarla bu düşünce olgunlaştırılmıştır. Dolayısıyla İbn Tûmert, karizmatik bir lider olarak mehdî unvanını kullanmaya başlamıştır.

İbn Tûmert'in mehdîlik iddiasıyla paralel bir şekilde kaynaklarda onun soyuna dair bir bilgi yer almaktadır. Berberî olduğu bilinen İbn Tûmert'in Hz. Peygamber'in soyundan geldiği iddia edilmiştir.¹⁰³ Bazı tarih kaynaklarınca kabul

¹⁰⁰ İbn Tûmert, mehdînin bilinmesi için altı şart öne sürmektedir. Buna göre Mehdî, Muvahhidler hareketi içinde yetişmeli, Fatıma soyundan gelmeli, ahir zamanda ortaya çıkmalı, kendisinin mehdî olduğunu 'ben mehdîyim' sözü ile açıkça belirtmeli ve doğudan batıya fetihler gerçekleştirmelidir. İbn Tûmert, söylediği bu şartlarla aslında kendisini tarif etmeye çalışmaktadır. Bk. İbn Tûmert, *E'azzu mâ yutlab*, 254.

¹⁰¹ Adıgüzel, *Mağrib Medeniyetinin Zirvesi Muvahhidler*, 58-60. Mehdî olarak biat alması ile ilgili farklı kaynaklarda çeşitli tarihler verilmektedir. Ancak bu tarihler genelde birbirine yakındır. Ayrıntılı bilgi için bk. Beyzak, *Kitabu ahbâri'l-Mehdî İbn Tûmert ve ibtidai Devleti'l-Muvahhidîn*, 72-73; İbn Kattan, *Nazmu'l-cemân li tertibi mâ selefe min ahbâri'z-zaman*, 123.

¹⁰² Merrakûşî, *el-Mu'cib fi telhîsi ahbâri'l-Magrib*, 140-141; İbn Kattan, *Nazmu'l-cemân li tertibi mâ selefe min ahbâri'z-zaman*, 89.

¹⁰³ İbn Kattan, *Nazmu'l-cemân li tertibi mâ selefe min ahbâri'z-zaman*, 88; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâü ebnai'z-zaman*, 5: 46.

edilen bu görüş mehdîlik iddiası ile paralellik arz etmektedir.¹⁰⁴ Konuyla ilgili olarak İbn Tûmert'e dair bir bilgi de onun ailesine 'Ehl-i beyt' ismi verilmesidir.¹⁰⁵ Hiç evlenmemiş olan İbn Tûmert'in kardeşleri, babası, annesi, amcaları ve halaları -kendi anlayışlarına göre- Ehl-i beyt içerisinde yer almaktadır.¹⁰⁶ İbn Tûmert'in imâmet-masumiyet ve mehdîlik iddialarının akabinde yaptığı yolculuğa 'hicret', aldığı biâta 'rıdvan biâtı', düzenlediği seferlere de 'meğâzi' denilmeye başlanmıştır.¹⁰⁷ İbn Tûmert'in soyunu Hz. Peygamber ile irtibatlandıran ve eylemlerine Asrı saadetten atıflar yapılması boşu boşuna değildir. Bu atıfların tamamı imâmet, masumiyet ve mehdîlik fikri ile aynı düzlemde değerlendirilmelidir. İbn Tûmert'in şahsında şekil alan politik karizmanın dini referanslarla desteklendiği anlaşılmaktadır. Ayrıca bu düşüncelerin İbn Tûmert'e psikolojik bir destek de sağladığı açıktır.

Sonuçta İbn Tûmert'in imâmet ve masumiyet meselelerini inanç nazariyesi haline getirerek Şîf-İmâmiyye mezhebinin görüşlerini teorik planda kabul ettiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte kendi düşüncesi ve siyasal konumu itibari ile söz konusu doktrinleri mehdîlik üzerinden belirli bir yoruma tabi tuttuğu ve yeni bir şekil vermeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Nitekim bu çabasında da başarılı olarak özellikle de Berberî kabileler üzerindeki politik karizmasını dini temellere dayandırmayı başarmıştır.

6. İBN TÛMERT'İN DİNİ-POLİTİK HEDEFLERİNE ULAŞMASINDA HÂRİCİ ETKİ

İbn Tûmert'in düşünce dünyası hem politik hedeflerin hem dini anlayışın aynı düzlemde ifade edilmesi ile çerçevelenmektedir. Bu doğrultuda İbn Tûmert'in Murâbitlar Devleti'ne karşı siyasal bir güç olarak ortaya çıkmasında Sûsulaksa bölgesindeki Berberî kabilelerin desteği dikkate alınması gereken bir husustur. Bu bölgede kabileleri ortak bir düşünce zeminine çekmek ve siyasal bir

¹⁰⁴ İnan, *Asru'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn fi'l-Magrib ve'l-Endelüs*, 1: 159-160.

¹⁰⁵ İnan, *Asru'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn fi'l-Magrib ve'l-Endelüs*, 1: 159.

¹⁰⁶ İbn Kattan, *Nazmu'l-cemân li tertibi mâ selefe min ahbârî'z-zaman*, 85.

¹⁰⁷ İnan, *Asru'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn fi'l-Magrib ve'l-Endelüs*, 1: 159; Aytekin, "İbn Tûmert", 426.

yapılanmanın¹⁰⁸ içerisine dâhil etmek İbn Tûmert'in Murâbitlar'a karşı yürüttüğü siyasette elini güçlendirmiştir.

Murâbitlar'a karşı yürütülen bu hareketin dini zeminini ise Murâbitlar'ın İbn Tûmert'i masum imam ve mehdî olarak kabul etmemiş olmaları oluşturmuştur. İşte tam da bu noktada imân ve küfür üzerinden bir kabul ortaya çıkmıştır. Daha açık bir ifade ile İbn Tûmert, kendileri gibi düşünmeyen, imâmetini ve mehdîliğini kabul etmeyen, tescim ve teşbih görüşleri ile tevhîdden uzaklaşmış olarak gördüğü kitleleri alenen küfürle itham etmiş¹⁰⁹ ve savaşmak/öldürmek için bir beis görmemiştir.¹¹⁰ Kendisi gibi inanmayan veya aynı fikirleri paylaşmayan kimseleri tekfir ile suçlamak ve ardından da onlarla savaşmak fikri İslam tarihinde ilk olarak Hâricîlik'te ortaya çıkmıştır. Özellikle de Ezârika kolu bu tür söylemleri kendisine şiar edinmiş bir fırkadır.¹¹¹ Tarihsel süreçte hem Hâricîlerin önemli bir kısmının hem de İbn Tûmert taraftarlarının büyük çoğunluğunun bedevi kabileler olması basit bir tesadüfle izah edilemez. Böyle bir toplumsal gerçeklik ister istemez dini ve politik düzlemde bir öteki inşa etmektedir. Nitekim İbn Tûmert ve taraftarlarına göre Murâbitlar'ın din anlayışları ve uygulamaları tevhîd çizgisinin dışında konumlanmıştır.

İbn Tûmert'in Murâbitlar'a karşı yürüttüğü politikayı, imân-küfür noktasına indirgeyerek bunu siyasetin doğası gereği normal bir hadise olarak düşünmek, tartışmaya açık bir konudur. Ancak kaynaklarda 'temyiz' olarak isimlendirilen hadiselerin Hâricî düşünceden tamamen uzak olduğunu söylemek de pek mümkün değildir. İbn Tûmert ve taraftarları Tinnelle ve çevresinde kendilerine muhalif veya zararlı gördükleri kimseleri suçlu suçsuz ayırt etmeden öldürmüşlerdir. Bu yaşanan hadiseler dini bir kılıfla temyiz ismi verilmektedir. Kaynaklarda söz konusu olaylarda hayatını kaybedenlerin sayısının on beş bin civarında

¹⁰⁸ İbn Tûmert, kendisine tabi olan kabile liderlerini ve yakın öğrencilerini belirli bir düzende teşkilatlandırmıştır. Şûra mantığına dayalı olarak Onlar, Elliler ve Yetmişler adında meclisler kurmuştur. Bu durum bir yandan kabile liderlerinin bir arada olmasını öte yandan ortak karar alarak birlik ve beraberlik içinde hareket etmeyi kolaylaştırmıştır. Söz konusu yapılanma Muvahhidler hareketinin başarısında önemli bir role sahiptir. Ayrıntılı bilgi için bk. Merrakûşî, *el-Mu'cib fi telhîsi ahbârî'l-Magrib*, 141; İbn Kattan, *Nazmu'l-cemân li tertibi mâ selefe min ahbârî'z-zaman*, 124 vd.

¹⁰⁹ İbn Tûmert, *E'azzu mâ yutlab*, 249.

¹¹⁰ İbn Kattan, *Nazmu'l-cemân li tertibi mâ selefe min ahbârî'z-zaman*, 129-130.

¹¹¹ Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Hariciliğin Doğuşu ve Gelişimi*, 102-103.

olduğu aktarılmaktadır.¹¹² Öldürülen kimselerin toplumu fesat edenler olduğu şeklindeki savunma¹¹³ temyiz hadiselerini izah etmeğe hiç yeterli değildir.

İbn Tûmert, dini-politik hedeflere ulaşmak için önüne engel olarak çıkan Murâbitlar'ı ve kendisine muhalif olanları küfürle itham etmiştir. Ardından da imânı terk edip küfre girdiğini varsaydığı bu kitleyi ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Böyle olunca da temyiz hadiseleri siyasal bir meselenin dini bir örtüyle kapatılması düşüncesini akla getirmektedir. Bu ise imân ve küfür bağlamında İbn Tûmert'in, tarihteki Hâricî tavrı kendi siyasi-dini anlayışında tatbik ettiğini göstermektedir.

7. İBN TÛMERT'İN MEZHEBİ KİMLİĞİNDE SEÇİCİLİK

Mağrib'den Endülü's'e, Mısır'dan Bağdat'a uzanan hayat hikâyesi gibi İbn Tûmert'in düşünce dünyası da tek yönlü perspektiflerin açıklayamayacağı bir düzlem içermektedir. Burada yapılması gereken, İbn Tûmert'i bir mezhebe mensup kılma kolaycılığını terk ederek onun düşüncesini anlamaya ve açıklamaya çalışmaktır. Bu bağlamda sosyal bilimlerin önemli kavramlarından biri olan kimliğe odaklanmak İbn Tûmert düşüncesini anlamlı bir boyuta taşıyabilir.

Kimlik, özdeşliği ve aynılığı ifade eden Latince "idem" kökünden türemiştir. Psikoloji, sosyoloji ve sosyal psikoloji gibi sosyal bilimlerin pek çok disipliniyle irtibatlı bulunan kimlik, "kişinin toplumsal, politik, kültürel varlığını tanımlayan, ona farklılık ya da benzerlik kazandıran, varoluşuna anlam yükleyen yapı ya da nitelik" şeklinde tanımlanmaktadır.¹¹⁴

Kimlik, en nihayetinde bir aidiyeti temsil eder. İnsanoğlunun ontolojik bir ihtiyacı olan aidiyetlik duygusu, kişinin doğuştan getirdiği unsurlarla ve hayatın sonraki dönemlerinde edindikleriyle bir anlam kazanır. İnsanın kendisinden yüce/aşkın bir varlığa inanmasının somut göstergesi olan din, tarihsel süreç içerisinde toplumdan topluma, kültürden kültüre değişiklik gösteren anlama ve yorumlama kanalları oluşturmuştur. Bu durumun somut sonucu olarak tezahür eden mezhepler, insanlara bir aidiyet kazandırmış ve hayatlarını belirli referanslar eşliğinde idame ettirmelerine imkân tanımıştır. Dolayısıyla insanla bütünle-

¹¹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6: 571; Şerefeddin, "İbn Tûmert", 35.

¹¹³ İbn Kattan, *Nazmu'l-cemân li tertibi mâ selefe min ahbârî'z-zaman*, 147-149.

¹¹⁴ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yay., 2010), 940.

şen mezhepler, onun kimliğinin önemli unsurlarından birisi olmuştur. Dönemden döneme değişen yaşam koşullarıyla kimliğin farklılaşması gibi mezhebe olan bağlılığın tonunda da değişimler yaşanabilmektedir. Nitekim İbn Tûmert'in hayat öyküsü aslında tam da bunu göstermektedir.

Mezheplere aidiyetin sınırları ve mezhep içi muhalefetin ya da ayrışmanın konumu hâlihazırda net bir cevaba sahip değildir. Mezheplerin yöntem ve temel konularında dahi çeşitliliğe imkân tanıdığı göz önüne alınırsa bir mezhebin kimliğine sahip olmak için gereken şeylerin ne olduğu da tartışmaya açıktır. Dolayısıyla İbn Tûmert'in mezhebî kimliğini de tek boyuta indirgemek ve onu sabit olarak düşünmek pek mümkün gözükmemektedir.

Kanaatimizce isabetli bir analiz için öncelikle İbn Tûmert'in nasıl konumlandırılması gerektiği ele alınmalıdır. İbn Tûmert, pek çok ilmi tahsil etmiş, kelâm, fıkıh ve hadis gibi çeşitli ilim dallarında eserler vermiştir. O bir yönüyle hem itikâdî hem de fikhî konularda görüşlerini öne sürmüştür; bir diğer taraftan da Muvahhidler Devleti'nin siyasi arka planını şekillendirmiştir. Bu bağlamda İbn Tûmert, hem bir politik aktör hem de dini bir şahsiyet olarak ortaya çıkmaktadır.

İbn Tûmert'in kelâm, fıkıh ve usule dair görüşlerini incelediğimizde onun çok fazla orijinal olarak nitelendirilebilecek görüş ortaya koyduğuna dair bir yaklaşımı tespit edemedik. Bundan dolayı onu müctehid olarak tanımlamanın zor olduğunu söyleyebiliriz. Ancak İbn Tûmert, tek bir mezhebin de görüşlerini savunmamaktadır. Kelâm, fıkıh ve usul konularında farklı mezheplerin görüşlerini desteklemektedir. Bu durum neyle izah edilebilir? Burada zihinlere fakihlerin mezhepler bağlamında tartıştığı telfik konusu gelebilmektedir. Telfik, bir meselelerin hükmünü başka mezheplerden alınan görüşlerden oluşturmak şeklinde tanımlanmıştır.¹¹⁵ Telfik, tarihsel süreçte önce taklidin bir alt başlığı olarak tanımlanmıştır. Modern dönemde ise telfik bir ictihad ve kanunlaştırma yöntemi olarak tasavvur edilmektedir. Yani telfik kavramı bir anlam değişimine uğramıştır.¹¹⁶ Bu doğrultuda İbn Tûmert'in temel düşüncesinin taklide karşı çıkmak ve donuklaşmayı kırmak olduğunu hatırlayarak onun yaklaşımını klasik dönemdeki anlamında telkîf olarak adlandırmayı pek uygun görmemekteyiz. Bir de İbn

¹¹⁵ Kaya, "Telfik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 40 (İstanbul: TDV Yay., 2011), 401.

¹¹⁶ Kaya, "Telfik", 402.

Tûmert'in görüşleri usul ve fıkıh meseleleri ile de sınırlı değildir. Dolayısıyla telfik kavramı bu noktada kapsayıcı değildir.

Dini ve politik bir şahsiyet olan İbn Tûmert, fıkıh ve kelâm mezheplerinin çeşitli düşüncelerini ve öğretilerini, bütüncül bir sistem oluşturmak amacıyla bir araya getirme eğilimi içerisindedir. Fıkıh konularında Mâlikî ve Zâhirî mezheplerinin görüşlerini bir araya getiren İbn Tûmert, itikâdî meselelerde ise Eş'arîlik, Mu'tezile, Şî'îmâmiyye ve Hâricîlik mezheplerinden istifade etmiştir.

İbn Tûmert, mezheplerin tekçi yaklaşımını bir kenara bırakıp farklı hatta zıt görüşlerinden seçilen öğeleri bir araya getirerek daha kapsayıcı bir söyleme ulaşmayı hedeflemiştir. Belirli bir sistem içerisinde epistemolojik bütünlüğü kurmak istediği için farklı kaynaklardan gelen görüşleri bir bütüne büründürme çabasına girişmiştir. İşte bundan dolayı İbn Tûmert'in mezhebî kimliği "seçicilik" üzerine kuruludur.

SONUÇ

Tarihe nüfuz etmenin en güzel yollarından birisi zamanına etki etmiş şahsiyetlere odaklanmaktır. Toplum, ekonomi, din ve siyaset insana tesir ettiği kadar insan da topluma, dine, ekonomiye yön verir, rota çizer. İbn Tûmert'e odaklanarak ele aldığımız bu mesele mekân ve söylem arasındaki bağı dikkate alarak Mağrib coğrafyasının entelektüel hayatında araştırılması gereken problemlerin varlığını ortaya çıkarıyor. İslam tarihi boyunca merkezde tutunamayan pek çok mezhebin yaşam alanı Mağrib olmuştur. Bu toprakların insanı olan İbn Tûmert ilme merakı ile Batı'dan Doğu'ya yolculuk etmiş, farklı mezheplerin öğretilerine ilgi duymuştur. Taklidi terk ederek, yenileşmeyi ve yeniden kurmayı benimsediği anlaşılan İbn Tûmert, Endülüs'de Mâlikîliği ve Zâhirîliği öğrenmiştir. Dinde yozlaşmaya neden olduğunu düşündüğü donuklaşmaya karşı çıkan bir fıkıh anlayışı geliştirmiştir. İtikâdî konularda Eş'arîliğin ve Mu'tezile'nin görüşlerinden istifade etmiştir. Mağrib topraklarına geri döndüğünde siyasi hedefleri doğrultusunda topluma yön verecek bir kahramanın olması gerektiğine inanmış ve Şî'îmâmiyye'nin imâmet görüşünü kabul ederek kendine bir konum belirlemiş, mehdîlik üzerinden bir söylem geliştirmiştir. Murâbitlar'a karşı giriştiği mücadelede Berberî kabileleri yanına almış ve Hâricîliğin kendisi dışındakileri küfürle itham eden ve onlarla mücadeleyi hak gören hükümlerinden yararlanmış. Yaşadığı hayatın, meraklısı olduğu ilmin, coğrafya ve siyasetin etkisi kadar İbn

Tûmert'in topluma, düşünceye, aksiyona ve politikaya yön verme arzusu da onun mezhep kimliğinde seçiciliği meydana getirmiştir. Yatay ve dikey düzlemde İbn Tûmert'in düşünce hayatı neden ve sonuçlara bağlı olarak seçici bir bakış açısını ortaya çıkarmıştır. Bu minvalde İbn Tûmert özelinde keşfetmeye çalıştığımız mezhep kimliği, bir mezhep üzerinden şahsiyetleri etiketleme alışkanlığına son vermenin tartışılması gerektiğini açığa çıkarmıştır. En başta ifade ettiğimiz gibi tarih, geçmişi yeniden inşa ederken gerçeğin ne olması gerektiğini kurgulamamalı ne olduğun tespiti ile ilgilenmelidir.

KAYNAKÇA

- Abbadî, Ahmed Muhtar. *Dirâsat fi târîhi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*. İskenderiyye: Müessesetu Şebabi'l-Câmia, ts.
- Adıgüzel, Adnan. *Mağrib Medeniyetinin Zirvesi Muvahhidler -Kuruluş Dönemi-*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2011.
- Aytekin, Arif. "İbn Tûmert". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20: 425-427. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Azimli, Mehmet. "Ehl-i Beytin Kurduğu İlk Devlet: İdrisiler". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (2003): 1-14.
- Beyzak, Ebû Bekir Sanhâcî. *Kitabu ahbârî'l-Mehdî İbn Tûmert ve ibtidai Devleti'l-Muvahhidîn*. Rabat: Dâru'l-Mansur, 1971.
- Bin Nebi, Malik. *Vichetü'l-âlemi'l-İslamî*. Fransızca'dan trc. Abdussabur Şahin. Dımeşk: Dâru'l-Fikr, 2002.
- İslam Davası*. trc. Muharrem Tan. İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1990.
- el-Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap-İslam Aklının Oluşumu*. trc. İbrahim Akbaba. 2. bsk. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2000.
- Cevzici, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2010.
- Çelik, Ahmet. "Eş'arî ve Şâfiî Bir Âlim Olarak İlkiyâ el-Herrâsî ve Ahkâmü'l- Kur'ân Adlı Eserinin Kelâmî Boyutu". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21, sy.1 (Haziran 2017): 489-512.
- Çelik, Ayhan. *Kuruluş Dönemi Fatimiler Devleti*. Elazığ: 2007.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasan. *Makâlâtü'l-İslamiyyîn ve ihtilafu'l-musallîn*. thk. Helmut Ritter. Wiessbaden: Franz Steiner Verlag, 1963.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi. *İmamiyye Şiası*. 2. bsk. İstanbul: Ağaç Yayınları, 2008.
- Gözenç, Selami. *Afrika Ülkeler Coğrafyası*. İstanbul: Çantay Yayınları, 1995.
- Griffel, Frank. *Gazâlî'nin Felsefi Kelamı*. trc. İ. H. Üçer, M. F. Kılıç. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.

2100 | Yavuz, A. Ömer. The Sectarian Identity of Ibn Tūmart

- Harekat, İbrahim. "Mağrib". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27: 314-318. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Hınşalavî, Zaim. "Murâbitlar Devleti ile Muvahhidler Devleti Arasında Gazzâlî". *900. Vefat Yılında İmam Gazzâlî*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2011.
- el-Hicci, Abdurrahman Ali. *et-Târîhu'l-Endelüsî mine'l-fethi'l-İslamî hatta sukutî Gırnata*. Dımeşk: Dâru'l-Kalem, 2007.
- el-Hüseynî, Sadruddîn Ebû'l-Hasan Ali. *Ahbâru'd-Devleti's-Selcukiyye*. trc. Necati Lügal. Ankara: TTK Yayınları, 1999.
- İbn Haldun, Abdurrahman. *Târîhu İbn Haldun*. 8 cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikir, 2001.
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbas Şemsüddin. *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâü ebna'z-zaman*. thk. İhsan Abbas. 8 cilt. Beyrut: Dâru Sadır, 1977.
- İbn İzârî, Ahmed b. Muhammed el-Merrakûşî. *Beyânu'l-mugrib fi ahbari'l-Endelüs ve'l-Magrib*. 4 cilt. Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1983.
- İbn Kattan, Muhammed b. Abdülmelik. *Nazmu'l-cemân li tertibi mâ selefe min ahbâri'z-zaman*. yay. Mahmud Ali Mekki. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslami, 1990.
- İbn Tūmert, Muhammed b. Abdullah. *E'azzu mâ yutlab*, nşr. Ammar Talibi. Cezayir: Vizerâtü's-Sekafeti'l-Cezairiyye, 2007.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn. *el-Kâmil fi't-târîh*. 12 cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1979.
- İnan, M. Abdullah. *Asru'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn fi'l-Magrib ve'l-Endelüs*. 2 cilt. Kahire: Lecnetü't-Telif ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1965.
- Kādî Abdülcebbâr, Ebû'l-Hasen Ahmed. *Şerhu'l-usuli'l-hamse*. thk. Abdülkerim Osman. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1988.
- Kādî İyâz, Ebu'l-Fazl. *Tertibü'l-medârik ve takribü'l-mesâlik li mârifeti alâmi mezhebî mâlik*. 8 cilt. thk. Abdülkadir es-Sahrâvî. Rabat: Vizâretü'l-evkâf ve's-şuûni'l-İslamiyye, 1982.
- Kaya, Eyyüp Said. "Mâlikî Mezhebi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27: 519-535. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Kaya, Eyyüp Said. "Telfik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40: 401-402. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Kutlu, Sönmez. *Tarihsel Din Söylemi Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*. Ankara: Otto Yayınları, 2012.
- el-Küleynî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Yakub. *el-Usul mine'l-Kâfi*. 2 cilt. Tahran: el-Mektebetü'l-İslamiyye, 1381.
- Lassig, Simone. "Modern Tarihte Biyografi – Biyografide Modern Tarih Yazımı". trc. Canan Özkılıç. *Otur Baştan Yaz Beni*. haz. Abdülhamit Kırmızı. İstanbul: Küre Yayınları, 2013.
- Merrakûşî, Abdulvahid. *el-Mu'cib fi telhîsi ahbâri'l-Magrib*. haz. Selahuddin Hevvari. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2006.
- Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin. *Mürûcu'z-zeheb ve meâdinu'l-cevher*. Beyrut: Dâru'l-Endelüs, 1997.

- Neccar, Abdülmecid. *el-Mehdî İbn Tûmert Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Magribî es-Sûsî*. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslami, 1989.
- Ocak, Ahmet. "Selçuklu Medreselerinin Mağrib ve Endülüs Üzerindeki Etkileri". *Turkish Studies*, 3 (Bahar 2009): 1622-1647.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları*. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Özköse, Kadir. *Muhammed Senusi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2000.
- Parlak, Nizamettin. *Lisanüddin İbn'ül-Hatib'in Siyasi Kişiliği ve Tarihçiliği*. Ankara: TTK Yayınları, 2012.
- Sübkî, Ebû Nasır Taceddîn Abdulvehhab b. Ali. *Tabakātu's-Şafîyyeti'l-kübrâ*. nşr. Abdulfettah Muhammed el-Hulv-Mahmut Muhammed et-Tenâhî. 10 cilt. Mısır: Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 1964.
- Şerefeddin, Mehmed. "İbn Tûmert". *Dâru'l-Funûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 10 (1928): 34-48.
- Watt, W. Montgomery and Cachia, Pierre. *A History of Islamic Spain*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1992.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Berberîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 5: 478-483. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Yıldız, Harun. *Kendi Kaynakları Işığında Hariciliğin Doğuşu ve Gelişimi*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2010.
- Yiğit, İsmail. "Murâbitlar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31: 152-155. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Ziya Paşa. *Endülüs Tarihi*. İstanbul: Selis Yayınları, 2004.